

NOVUM

MAGAZINE DER
JURIDISCHE FACULTEIT
UNIVERSITEIT LEIDEN

JAARGANG 37
NUMMER 3

novummagazine.nl

De juridische
implicaties van
particuliere
onderverhuur:
Hoe Airbnb
langzaam
gereguleerd wordt

OOK IN DEZE NOVUM:

De reactie op
terrorisme: oorlog
en wetteloosheid
om angst te
onderdrukken?

Voor de
democratie! Wat
het referendum
over het
associatieverdrag
tussen de EU en
Oekraïne nou
eigenlijk precies
inhoudt.

Annotatie:
De grens-
overschrijdende
fiscale eenheid
binnen de
vennootschaps-
belasting.

De tijd is slechts
metafysica - Een
pleidooi voor
verging

Is er nog hoop voor
het recht op hoop?

Trump, Carson
en Fiorina: Een
kennismaking met
'het nieuwe rechts'
in Amerika

En meer...

Universiteit Leiden

INHOUDSOPGAVE

- 2** Inhoudsopgave
- 3** Voorwoord
- 4** Voor de democratie! Wat het referendum over het associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne nou eigenlijk precies inhoudt
- 7** Boekenproject - Deze editie: F. Bordewijk, Karakter
- 8** Annotatie: De grensoverschrijdende fiscale eenheid binnen de vennootschapsbelasting
- 10** Is er nog hoop voor het recht op hoop?
- 12** In gesprek met... Chris Fonteijn
- 16** Trump, Carson en Fiorina: Een kennismaking met 'het nieuwe rechts' in Amerika
- 18** De reactie op terrorisme: oorlog en wetteloosheid om angst te onderdrukken?
- 21** De Correspondent: LL.M. in de Verenigde Staten - 'Moreel Monster'
- 22** De juridische implicaties van particuliere onderverhuur:
Hoe Airbnb langzaam gereguleerd wordt
- 24** De tijd is slechts metafysica - Een pleidooi voor vergelding
- 26** De Vereniging JFV Grotius - De Kip van Morgen
- 29** Faculteitszaken - Liberté, Egalité et Fraternité
- 30** Column Andreas Kinneging - Recht en Moraal

Decembereditie

NOVUM

NOVUM is het juridisch faculteitsblad der JFV Grotius te Leiden. NOVUM is ontstaan uit een fusie tussen het faculteitsblad Trias (1968) en het blad Request (1999) dat werd uitgegeven door het rechtenmentoraat Appèl.

NOVUM is aangesloten bij de Stichting Landelijk Overleg Juridische Faculteitsbladen (LOJF).

Oplage: 750 exemplaren
Lay-out: M.L.R. Goudsmit
Druk: JP Offset
ISSN-nummer: 1567-7931

U kunt NOVUM vinden bij de ingang van de faculteit, de C-gang op de begane grond, het restaurant en bij C131. De redactie behoudt zich het recht voor ingeleverde stukken niet te plaatsen of te wijzigen. De inhoud van de artikelen vertegenwoordigt niet noodzakelijkerwijs de mening van de redactie.

© Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden gereproduceerd zonder voorafgaande toestemming van de redactie.

Redactie
Hoofdredacteur
Fatima Jarmohamed (06 20 95 83 37)
novum@law.leidenuniv.nl

Eindredacteur
Marthe Goudsmit
novum@law.leidenuniv.nl

Redacteuren
- Raphaël Donkersloot
raphaeldonkersloot@gmail.com
- Anna Tsheichvili
anna.tsheichvili@gmail.com
- Maurice Jeurissen
maurice1993@live.nl
- Maurits Helmich
m.m.helmich@gmail.com
- Mohammad Sharifi
the.sharifmo@gmail.com

- Admir Schomerovic
ademir.schomerovic@gmail.com
- Tonko van Leeuwen
tonko.vleeuwen@gmail.com
- Anne van Eck
vaneck.anne@gmail.com
- Patrick Birken
patrick_birken@hotmail.com
- Hanneke Vollaers
hvollaers@gmail.com
- Liz van Ringelestijn
lizvanringelestijn@hotmail.com

Adviesraad
- Prof. mr. dr. P.M. Schuyt
- Prof. mr. dr. A.G. Castermans
- Prof. mr. S.C.W. Douma
- Mw. drs. A.F.M. van der Helm
- Dhr. mr. R. Passchier
- Birgül Açıksöz, Assessor FdR
- David den Blaauwen, praeses JFV Grotius

Contact
novum@law.leidenuniv.nl

Voorwoord

Waarde lezer,

Op moment van uw lezen is de decembermaand aangebroken die doorgaans in het teken staat van familie, gezelligheid en samenzijn – een maand waar fijne gevoelens de overhand hebben. Op moment van schrijven hebben de gruwelijkheden in Parijs zich echter net voltrokken en is dat fijne, veilige en warme gevoel even ver te zoeken. Gelukkig laten we ons in de strijd tegen dergelijke terreur absoluut niet kisten. Toch bekruipt me een heel naar en onbestemd gevoel als ik op het internet lees over het drama. Dankzij Facebook en andere *social media*-platforms is het erg eenvoudig om de meningen te lezen van allerlei mensen. Mensen die alles over alles menen te weten en dat maar al te graag verkondigen. En daar word je niet blij van. Het aantal nare reacties, met een schijnbaar enorm gebrek aan logica en intellect, is ongelooflijk hoog. Desalniettemin zijn er ook vele andere geluiden te horen, maar ik ben er toch even stil van.

Ik ben ervan overtuigd dat ‘onbekend’ onbemind maakt. Laten we even stellen dat dit klopt en laten we ook aannemen dat we allen over gezond verstand beschikken. Ik heb er vertrouwen in dat deze uitspraken plaats zouden maken voor weloverwogen meningen die veel minder beladen en negatief van aard zouden zijn wanneer mensen beter geïnformeerd zouden zijn. Gelukkig kent de universiteit een sfeer waar kritisch denken wordt aangemoedigd. Waar men wordt aangespoord om verder te kijken dan zijn of haar neus lang is en waar je niet ver komt met ongefundeerde uitspattingen.

Zo kun je je afvragen in hoeverre men zich zou moeten uitspreken over ingewikkelde zaken als het honderd pagina's tellende associatieverdrag met Oekraïne wanneer men dat niet gelezen heeft. De vraag of men zich snel en kundig een mening moet kunnen vormen over onderwerpen waar hij weinig weet van heeft, laat ik voor een ander moment. Het kan in elk geval geen kwaad om meer kennis en inzicht hierover te vergaren. Hanneke Vollaers zet in deze NOVUM dan ook de verschillende standpunten omtrent dit associatieverdrag uiteen in een analyse. Tonko van Leeuwen schrijft in deze editie over het recht op hoop bij een levenslange gevangenisstraf en Patrick Birken buigt zich over de morele aspecten van de preventie binnen het strafrecht. Mohammed Sharifi schrijft een annotatie over een uitspraak van het Europese Hof waarin wordt gesteld dat een fiscale eenheid geen voordelen mag bieden. Maurits Helmich laat de lezer kennis maken met drie Republikeinse presidentskandidaten van de Verenigde Staten, en Marthe Goudsmit bespreekt de oorlogsverklaringen van Rutte en Hollande aan Daesh. Ook gaat de NOVUM in gesprek met Chris Fonteijn, bestuursvoorzitter van de ACM en Leids alumnus.

Het moge duidelijk zijn, ook deze maand biedt de NOVUM u vele artikelen over juridische kwesties die momenteel een rol spelen in de maatschappij. Ik hoop dat u zult genieten van deze laatste editie van het kalenderjaar. Hoewel een gesprek over bijvoorbeeld een levenslange gevangenisstraf wellicht geen ‘gezellig’ onderwerp voor tijdens het kerstdiner is, hoop ik dat u nu in elk geval beslagen ten ijs kunt komen mocht het onderwerp ter sprake komen.

Ik wens u veel leesplezier!

Fatima Jarmohamed
Hoofdredacteur NOVUM

Voor de democratie!

Wat het referendum over het associatieverdrag tussen de

De afgelopen tijd is het in 2014 door de EU met Oekraïne gesloten associatieverdrag in opspraak gekomen. GeenPeil, bestaande uit het Burgercomité EU, GeenStijl en het Forum voor Democratie, heeft handtekeningen verzameld om hierover een referendum te kunnen organiseren. GeenPeil geeft aan dat wij gebruik zouden moeten maken van de democratische mogelijkheid ons door middel van een referendum

uit te laten over deze verdrag. Veel mensen bleken het hartstochtelijk met GeenPeil eens te zijn.¹ Maar weten zij die hiermee instemmen eigenlijk wel waar ze zich over uit zullen laten? Hoe is het verdrag eigenlijk tot stand gekomen? Wat zijn de argumenten van partijen om voor of tegen dit verdrag te zijn? En last but not least, wat zullen de praktische gevolgen zijn van het organiseren van zo'n referendum? Op onder andere deze vragen wil ik in deze bijdrage ingaan. Zo wordt u de mogelijkheid geboden een duidelijker standpunt in te nemen wat betreft het associatieverdrag.

“In het oosten van het land voelt men zich verbonden met Rusland, terwijl men in het westen veel meer op Europa gericht is.”

In 2008 zijn de onderhandelingen over een handelsverdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne van start gegaan. Destijds was in Oekraïne de pro-Europese president Joesjtsjenko aan de macht. De pro-Russische president Janoekovitsj beloofde deze onderhandelingen voort te zetten. In Oekraïne is er sprake van een grote etnische verdeeldheid onder de bevolking. In het oosten van het land voelt men zich verbonden met Rusland, terwijl men in het westen veel meer op Europa gericht is. Niet voor niets betekent Oekraïne niets minder dan ‘Grensland’. Janoekovitsj wilde dit evenwicht behouden door zowel de onderhandelingen over een handelsverdrag met de EU voort te zetten als toegang proberen te verkrijgen

tot de douane-unie tussen Rusland, Wit-Rusland en Kazachstan.²

Onder druk van Rusland besloot Janoekovitsj in november 2013 af te zien van het verdrag dat met de EU gesloten zou worden en sloot hij een nieuwe gasdeal met Rusland. Onder andere dit besluit leidde tot grote woede bij voornamelijk west-Oekraïners, die meer affiniteit met Europa hebben. Door de vele protesten en een heuse burgeroorlog, kwam het politieke spel in Oekraïne op scherp te staan en besloot Janoekovitsj in Rusland onder te duiken. Na nieuwe verkiezingen, waarvan nog maar de vraag is hoe eerlijk deze zijn verlopen, is er een vijfpartijencoalitie aan de macht gekomen met de pro-Europese Porosjenko als president. De EU heeft besloten associatieverdragen te sluiten met Georgië, Moldavië en Oekraïne. In het politieke gedeelte van het verdrag met Oekraïne zijn gemeenschappelijk waarden over de rechtsstaat, democratie en mensenrechten opgenomen. Bovendien zal er regelmatig op verschillende niveaus vergaderd worden. In het economische gedeelte is geregeld dat tarieven en quota's zullen worden afgebouwd.³ Zo hoeft Oekraïne bijvoorbeeld geen importtarieven meer te betalen.

GeenPeil besloot hierop actie te ondernemen. GeenPeil is tegen het associatieverdrag en vindt dat het volk gebruik moet maken van de mogelijkheid een referendum te organiseren om zich hierover uit te laten. GeenPeil heeft in de voorbije periode daarom veel actie ondernomen om

EU en Oekraïne nou eigenlijk precies inhoudt

Hanneke Vollaers

ruchtbaarheid te geven aan hun initiatief. Zodoende is het hen gelukt 427.939 handtekeningen te verzamelen van burgers die heil zien in het referendum. Maar het ging GeenPeil niet puur om het organiseren van een referendum. Tijdens de campagne voor het referendum vermeldde GeenPeil dan ook meteen de negatieve consequenties die het verdrag voor Oekraïne, de EU en in het bijzonder Nederland zou hebben.

Een veelgehoord argument van de tegenstanders van het associatieverdrag is dat de verdrag voor Oekraïne een opstapje naar het lidmaatschap van de EU zou zijn. In 2006 is er tussen de Europese Unie en Albanië een Stabilisatie- en Associatieverdrag gesloten. In 2014 is Albanië vervolgens kandidaat-lid van de EU geworden. Volgens GeenPeil-voorman Jan Roos, ligt eenzelfde lot voor Oekraïne in het verschiet. Oekraïne is een corrupt land dat de mensenrechten niet respecteert en zou om die reden geen lid moeten mogen worden van de Europese Unie.

Thierry Baudet spreekt bovendien zelfs van een half lidmaatschap van Oekraïne bij de NAVO.⁴ Art. 4 van het associatieverdrag bepaalt dat Unie en Oekraïne zullen gaan samenwerken op het gebied van veiligheid. Baudet voert aan dat in het Verdrag van Lissabon is bepaald dat het gemeenschappelijk veiligheid- en defensiebeleid gestalte krijgt in de in het kader van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie aangegane verbintenissen. Baudet meent dat dit associatieverdrag dus halve toetreding tot de NAVO inhoudt en dit is volgens hem een doorn in het oog van Rusland. Door toenadering te zoeken tot Oekraïne door middel van het sluiten van een associatieverdrag met onder andere dit soort bepalingen stoot de EU Rusland voor het hoofd en neemt de EU een onverstandige houding aan, zo stelt hij.⁵

Vervolgens zouden er vanaf de inwerkingtreding van het verdrag vele miljarden naar Oekraïne gaan. Teneinde de hervormingen uit het associatieverdrag in Oekraïne te kunnen doorvoeren, is Oekraïne in 2014 door de EU 335 miljoen euro in het vooruitzicht gesteld.⁶ Een belangrijk argument van de tegenstanders van het verdrag is dat Oekraïne een van de meest corrupte landen ter wereld is. Het is dus volstrekt onlogisch dit land geld te doen toekomen, zo lijkt hun oordeel te luiden.

Volgens de voorstanders van het verdrag ligt een en ander toch genuanceerder. Zij voeren aan dat er bij lange na

geen sprake is van lidmaatschap van Oekraïne van de EU. Oekraïne is niet het eerste land waarmee de EU een associatieverdrag sluit. Ook met landen als Peru, Israël en Turkije bestaat er een dergelijke handelsverdrag. Met Turkije is het verdrag in 1963 gesloten en ook dit land is geen lid van de EU geworden. Daarbij komt nog dat Turkije wel kandidaat-lidstaat is. Daarvan is wat betreft Oekraïne alvast geen sprake. Het is dus bij lange na geen automatisme dat landen waarmee een associatieverdrag wordt gesloten in de toekomst lid zullen worden van de EU.⁷

Bovendien zou het associatieverdrag voor stabiliteit in de regio zorgen. Zoals hierboven is gebleken is Oekraïne een land dat in de afgelopen periode aan chaos en oorlog blootgesteld is geweest. Het verdrag zou de economie van Oekraïne in ieder geval een behoorlijke boost geven. Door het afschaffen van importtarieven voor Oekraïne zou het land zo'n 500 miljoen euro per jaar besparen.⁸ De laatste tijd heeft Oekraïne maatregelen genomen om de corruptie tegen te gaan en om de economie te hervormen. Als Oekraïne nu in de steek gelaten wordt, is de kans groot dat het land weer in chaos en conflict zal vervallen, zo redeneren voorstanders van het verdrag.⁹ Deze chaos zou ertoe kunnen leiden dat Rusland een grotere vinger in de pap krijgt in deze regio. Waar GeenPeil juist pleit voor democratie door een referendum te willen organiseren om de Europese leiders te laten weten dat ze niet om democratische besluitvorming heen kunnen, zal het niet-tekenen van het verdrag juist voor minder democratie in Oekraïne zelf zorgen. Op deze manier wordt Rusland, een van de minst democratische landen ter wereld, in de kaart gespeeld.¹⁰ Het net uit crises opkrabbende

Porosjenko (midden) met voorzitter van de Europese Commissie Barroso en EU-President van Rompuy.

Oekraïne zou dan bedreigd worden in haar nog niet al te sterke democratie. Wanneer Oekraïne geassocieerd wordt met de EU, kunnen de verkiezingen nog maar voor 5 of 10 procent vervalst worden, zo stelt Joeri Loetsenko, ex-minister van Binnenlandse Zaken van Oekraïne. Een associatieverdrag met de EU zal de democratie in Oekraïne ten goede komen.

“Een associatieverdrag met de EU zal de democratie in Oekraïne ten goede komen.”

Volgens de voorstanders van het verdrag moet vervolgens benadrukt worden dat er geen verplichting bestaat voor de EU om Oekraïne geld te doen toekomen. Strikt juridisch gezien bepaalt het verdrag niet dat Oekraïne recht heeft op meer financiële steun. Wel staat in het verdrag dat Oekraïne recht heeft op financiële bijstand

uit bestaande mechanismen. Het kan zijn dat de EU geld naar Oekraïne doorsluis, maar deze ‘geldstroom’ vloeit dus niet voort uit het associatieverdrag. Los van de inhoudelijke discussie over het verdrag, moet opgehelderd worden hoe het nou precies zit met het referendum. Aan welke criteria moet voldaan zijn om een referendum te kunnen organiseren? Wat zijn de consequenties die verbonden zijn aan zo’n referendum? En voornamelijk, welke invloed kan het referendum hebben op het verdrag? Op 1 juli 2015 is de Wet raadgevend referendum in werking getreden. In deze wet is bepaald dat wanneer minimaal 300.000 kiesgerechtigden hun wens hebben geopenbaard tot een raadgevend referendum over te gaan ten aanzien van een wet of een verdrag, dit referendum zal worden gehouden. Met de 427.939 verzamelde handtekeningen voldoet GeenPeil dus overduidelijk aan de gestelde eis. Vervolgens was de vraag of de handtekeningen geldig verklaard zouden worden. Uiteindelijk heeft de Kiesraad vastgesteld dat er 427.939 geldige handtekeningen zijn verzameld. Art. 3 van deze wet bepaalt vervolgens dat wanneer 30 % van de kiesgerechtigden komt opdagen bij de verkiezingen en een meerderheid zich vervolgens negatief uitlaat over het betreffende wetsvoorstel of te sluiten verdrag, deze uitslag als een raadgevende uitspraak tot afwijzing geldt. Mocht dit

het geval zijn, dan beslist de wetgever of de uitslag als zwaarwegend advies moet gelden. De wetgever behoudt dus te allen tijde de bevoegdheid zich niet te conformeren naar de uitslag van het referendum. De kosten van het houden van een referendum worden op zo’n 30 miljoen euro geschat.

Uit het voorgaande komt al met al naar voren dat de zaak wel wat gecompliceerder ligt dat de GeenPeil & Co doen voorkomen. De tegenstanders van het verdrag brengen kortgezegd naar voren dat het verdrag het voorportaal is van een lidmaatschap van Oekraïne van de EU, dat, door Oekraïne “half lid” te maken van de NAVO de EU Rusland voor het hoofd stoot en dat er door het verdrag een grote geldstroom naar Oekraïne op gang komt. Hierbij verliezen zij uit het oog dat het associatieverdrag niet voorziet in een toekomstig lidmaatschap van de EU en in een toekenning van geld voor Oekraïne op zich. Bovendien is het verdrag een belangrijke geopolitieke zet van de EU tegen het expansiedriftige Rusland. Daarbij komt dat het associatieverdrag de democratie in Oekraïne ten goede zal komen. Is dit niet waar GeenPeil juist voor pleit? Vervolgens blijkt dat het referendum de staatskas veel geld kost, terwijl het waarschijnlijk niet veel zal opleveren. De wetgever kan namelijk gewoon besluiten de uitkomst van het referendum naast zich neer te leggen. Als u na het voorgaande besluit om te gaan stemmen, kijkt u dan verder dan GeenPeil lang is.

“Kijk verder dan GeenPeil lang is.”

N

1. 427.939 mensen hebben hun handtekening gezet teneinde een referendum tot stand te brengen.
2. C. de Ploeg, *de Groene Amsterdammer*, ‘In Oekraïne werkt Europa samen met oligarchen en fascisten’, 24 december 2014.
3. M. Beunderman, *NRC*, ‘Europa geeft gas met aanhalen banden oud-Sovjetstaten’, 26 juni 2014.
4. T. Baudet, *NRC*, ‘Dat associatieverdrag met Oekraïne is de druppel’, 4 september 2014.
5. T. Baudet, *NRC*, ‘Niet luisteren? Dan organiseren we een referendum’, 31 augustus 2015.
6. K. Smouter, *De Correspondent*, ‘Wat klopt er van de argumenten achter het EU-referendum van #GeenPeil’, 2 oktober 2015.
7. M. Beunderman, *NRC*, Europa geeft gas met aanhalen banden oud-Sovjetstaten, 26 juni 2014.
8. M. Beunderman, *NRC Next*, ‘Omdat Rusland onrust zaait, gaan Brussel en Kiev tekenen’, 27 juni 2014.
9. B. van Winsen, *de Volkskrant*, ‘We moeten Oekraïne juist nu niet aan lot overlaten’, 25 oktober 2015.
10. L.J. Brinkhorst in: P. Hotse Smit, *de Volkskrant*, ‘Nederlandse bevolking is niet een stelletje tokkies’, 28 september 2015.
14. J. Loetsenko in: *NRC*, H. Smeets, ‘Zonder Europa krijgen we hier retro-totalitarisme’, 30 september 2015.
15. K. Smouter, ‘Wat klopt er van de argumenten achter het EU-referendum van #GeenPeil’.
16. S. Klumpenaar, *NRC*, ‘Kiesraad: Referendum GeenPeil mag doorgaan’, 14 oktober 2015.
17. Kamerstukken II 2005/06, 30372, 3 onder c.

Boekenproject

Deze editie: F. Bordewijk, Karakter

Céril van Leeuwen & Alex Geert Castermans

Masterstudent Céril van Leeuwen en hoogleraar burgerlijk recht Alex Geert Castermans lezen dezelfde boeken.

Karakter is het verhaal over de Rotterdamse Jacob Willem Katadreuffe, zoon van de gevreesde deurwaarder Dreverhaven en diens dienstbode, de arme Joba Katadreuffe. Jacob is bezeten van het verlangen advocaat te worden. Als Leidse spoorstudent zet hij alles op alles om zijn doel te bereiken.

Céril: Waarom heb je dit boek, waarvan de eerste druk uit 1938 dateert, gekozen?

AG: Advocaat-generaal Koopmans moest de Hoge Raad adviseren over de vraag of een vrouw die in 1935 als buitenechtelijk kind was geboren in ‘Moederheil’, van die inrichting mocht verlangen de identiteit van haar verwekker te openbaren. Hoe had Koopmans zich een voorstelling gemaakt wat het voor een moeder betekent, indien wordt onthuld wie de verwekker is van haar buitenechtelijk geboren kind? Volgens mijn promotor Hans Nieuwenhuis door literatuur te lezen en hij citeerde uit **Karakter**: ‘Het meisje Joba Katadreuffe had bij den ongehuwden Dreverhaven een korten tijd gediend, toen was hij bezweken voor haar onschuldig schoon, en zij voor zijn kracht’.

Céril: En wat betekende het dan voor de achttienjarige Joba?

AG: Nadat zij Dreverhaven duidelijk had gemaakt zijn financiële steun altijd te zullen weigeren, had zij weliswaar overwonnen, ‘maar de voldoening betekende weinig. Zij behield haar leven lang een zekere minachting voor zichzelf, geen gevoel van minderwaardigheid, meer een trotsche haat tegen haar geslacht in het algemeen. Zij nam het ten slotte zichzelf meer kwalijk dan hem dat zij was bezweken, zij nam het zich kwalijk dat zij een vrouw was’. Misschien dat we het daarom lange tijd aan de moeder hebben gelaten de naam van de verwekker al dan niet te onthullen.

Céril: Bordewijk zegt over de hoofdpersonen met zoveel woorden: ze hadden karakter. Hardnekkig, eigenzinnig en onbuigzaam. Geen makkelijke types. Zo is Katadreuffe op pure wilskracht advocaat geworden, ondanks de onverklaarbare tegenwerking van zijn vader. Drie keer

heeft vader het faillissement van zijn zoon laten vragen. Hij heeft ook nog eens bijna de beëdiging tot advocaat gefrustreerd. Waarom?

AG: Dreverhaven vraagt het zijn zoon: was het juist geen medewerking? Eerder liet hij Joba weten: ‘ik zal hem wurgen, ik wurg hem voor negen tiende, en dat ééne tiende dat ik hem laat, dat kleine beetje asem zal hem groot maken, hij zal groot worden, hij zal, bij God, groot worden!’ Het doet mij denken aan *Our kids* van Robert Putnam waarin hij alleenstaande moeders van onze tijd beschrijft die hun kinderen van jongs af aan harden, opdat ze zich in de boze wereld staande kunnen houden. Zo werd ook Katadreuffe niet het prototype van de Leidse rechtenstudent.

Céril: Nee! Hij was als student bepaald een buitenbeentje. Als ‘burger’ net zo goed. Ik ergerde me aan hem en hij wekte mijn medelijden. Hij kon – net als zijn moeder – gevoelens goed doorzien, maar het was hem onmogelijk om er vervolgens iets mee te doen. Denk je dat de liefde hun karakter had veranderd?

AG: Dat is me nogal een vraag. Volgens Putnam ligt hierin de sleutel tot een betere samenleving. Jacob laat de voortreffelijke Lorna te George lopen. Sukkel. Maar wat wij als lezers weten, wist hij niet: dat hij volgens Lorna een veroverende lach had, juist omdat hij dat niet wist. Bordewijk maakt het razend ingewikkeld. Jacob en Lorna komen elkaar later nog eens tegen in een park. Joba ziet haar dan voor het eerst, weet in een enkele seconde dat haar zoon een ezel is geweest en laat hem dat ook weten.

Céril: Het is een apart verhaal, waarin ik vooral was gefascineerd door het taalgebruik van Bordewijk. Er is een ‘hertaalde’ versie, maar ook de oorspronkelijke is goed te lezen. De woorden namen mij soms meer in beslag dan het verhaal. ‘Het schrift was zwart, lapidair, cyclopisch.’ Zo’n zin heb je niet in één keer te pakken.

N

F. Bordewijk,
Karakter,
Nijgh & Van Ditmar: 2013.
€ 17,50.

De grensoverschrijdende fiscale eenheid binnen

Inleiding

Op woensdag 2 september 2015 heeft het Hof van Justitie van de Europese Unie (HvJ EU) arrest gewezen in een Franse zaak die grote gevolgen met zich mee kan brengen binnen het Nederlandse belastingrecht en die met name de vennootschapsbelasting fundamenteel zou kunnen beïnvloeden.¹ Het Hof heeft in dit arrest de zogenaamde ‘per element’-benadering in de grensoverschrijdende fiscale eenheid erkend. Het gevolg hiervan is dat Nederland mogelijk moet toestaan dat bepaalde voordelen van de grensoverschrijdende fiscale eenheid worden toegepast met betrekking tot een in een andere lidstaat gevestigde dochtervennootschap. Voor de niet-fiscalist hebben deze termen weinig betekenis. In deze bijdrage zal ik daarom proberen zowel het juridisch kader rondom de (grensoverschrijdende) fiscale eenheid binnen de vennootschapsbelasting te schetsen als de feiten en betrokken conclusies door het Hof duidelijk weer te geven.

“Nederland moet mogelijk toestaan dat bepaalde voordelen van de grensoverschrijdende fiscale eenheid worden toegepast met betrekking tot een in een andere lidstaat gevestigde dochtervennootschap.”

De grensoverschrijdende fiscale eenheid in de wet

De mogelijkheid voor een moedermaatschappij en dochtermaatschappij(en) om een fiscale eenheid te vormen binnen de vennootschapsbelasting staat gecodificeerd in artikel 15 Wet op de vennootschapsbelasting 1969. Indien de moedermaatschappij, die als belastingplichtige kwalificeert voor de vennootschapsbelasting, de juridische en economische eigendom bezit van ten minste 95 procent van de aandelen in het nominaal gestorte kapitaal van een andere belastingplichtige (de dochtermaatschappij), dan zou het vormen van een fiscale eenheid ten aanzien van de fiscus een verwachte mogelijkheid zijn. Het gevolg hiervan is dat de belasting thans bij de moedermaatschappij zal worden geheven, hetgeen onder andere administratieve lastenverlichting en horizontale verliesverrekening tot gevolg heeft.

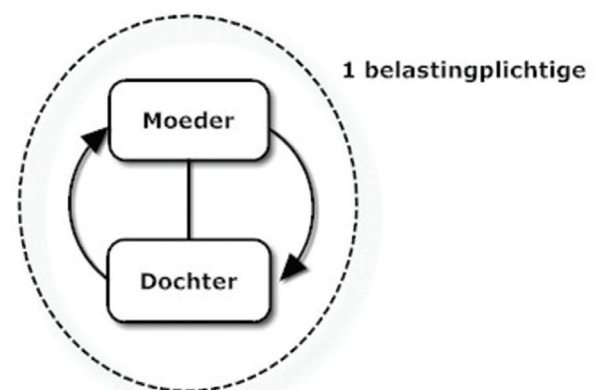
Er is in artikel 15 Wet op de vennootschapsbelasting 1969 een verbod te vinden op de ‘grensoverschrijdende’ fiscale eenheid. Op grond van de vestigingsplaatsfictie in artikel 2, vierde lid, Wet op de vennootschapsbelasting 1969 was

de Hoge Raad gewend om een feitelijk in het buitenland gevestigde dochtermaatschappij (maar naar Nederlands recht opgerichte) dochtermaatschappij wel toe te laten in een fiscale eenheid. Dit is echter komen te veranderen vanwege een rode draad binnen de Nederlandse rechtspraak die de bepaling van de vestigingsplaatsfictie buiten toepassing liet met betrekking tot toepassing van de fiscale eenheid. Artikel 15 dekt overigens niet de situatie wanneer een in een EU-lidstaat gevestigde moedermaatschappij met een Nederlandse vaste inrichting in een fiscale eenheid optreedt met bijvoorbeeld een Nederlandse dochtervennootschap.

De grensoverschrijdende fiscale eenheid in de rechtspraak

Het is voorstelbaar dat er al snel geconcludeerd wordt dat een wettelijke verbod op de echte grensoverschrijdende fiscale eenheid in strijd is met het Europese recht. In het arrest X-Holding (C-337/08) heeft het HvJ EU beslist dat zo’n wettelijke verbod degelijk kwalificeert als een ongelijke behandeling, maar vanwege de specifieke omstandigheden in de casus werd dat wel gerechtvaardigd geacht te zijn. De grensoverschrijdende fiscale eenheid is niettemin een ‘hot issue’ binnen het belastingrecht gebleven: de vele aspecten, inclusief de voordelen, van de fiscale eenheid zijn nog niet allemaal aan bod gekomen in de rechtspraak.

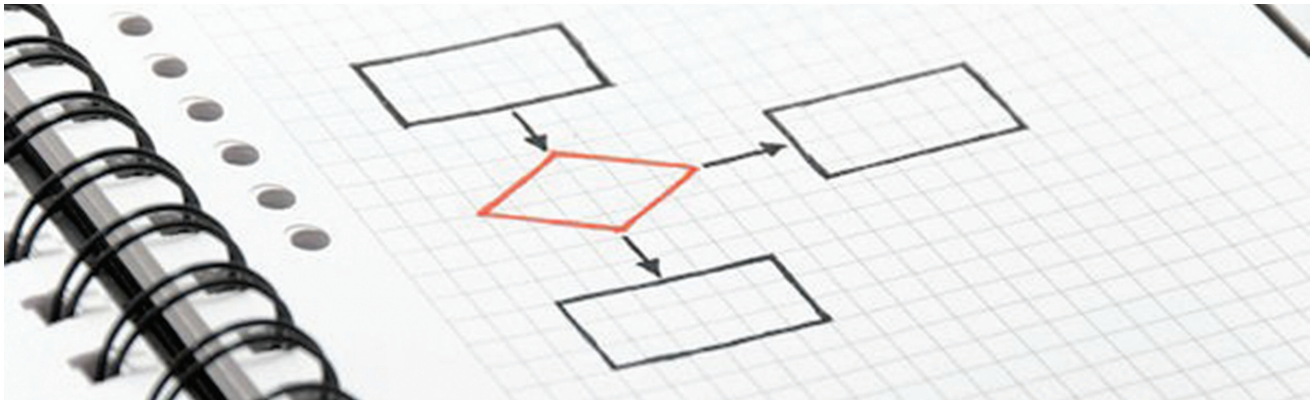
De fiscale eenheid biedt uiteraard veel meer voordelen dan administratieve lastenverlichting, men denke aan het doen van aangifte, en horizontale verliesverrekening. De toepassing van een fiscale eenheid kan bijvoorbeeld met zich meebrengen dat eventuele nadelige gevolgen van sommige andere regelingen binnen de vennootschapsbelasting kunnen worden voorkomen.²

de vennootschapsbelasting

Mohammad Sharifi

Groupe Steria SCA

Het HvJ EU werd geconfronteerd met een prejudiciële vraag over de Franse regeling ten aanzien van een fiscaal geïntegreerde groep vennootschappen en de eventuele stijdigheid daarmee met het Europees recht. Onder deze regeling mag een Franse moedermaatschappij de dividenden die zij ontvangt uit haar deelnemingen in de dochtervennootschappen in mindering brengen op haar eigen nettowinst. De overige kosten en lasten die betrekking hebben op de deelnemingen worden verder in beginsel gekwalificeerd als niet-aftrekbare kosten van de bruto winst van de moederschappij. Er vindt daarom een zogenaamde heropname plaats van dit aandeel van de kosten en lasten tenzij de moedermaatschappij deel uitmaakt van de Franse variant van de Nederlandse fiscale eenheid.

“Het Hof concludeert dat de Franse regeling in strijd is met de vrijheid van vestiging. Er is sprake van een ongelijke behandeling ten aanzien van grensoverschrijdende gevallen.”

Buitenlandse vennootschappen (grensoverschrijdende gevallen) mogen echter niet behoren tot zo'n (Franse) fiscale eenheid. Het Hof concludeert dat de Franse regeling in strijd is met de vrijheid van vestiging. Er is sprake van een ongelijke behandeling ten aanzien van grensoverschrijdende gevallen. Voor deze ongelijke behandeling ziet het Hof geen rechtvaardiging.

De per-elementbenadering

De echte grensoverschrijdende fiscale eenheid is derhalve in al zijn aspecten onmogelijk. Wellicht zou het een optie zijn om per element van de casus te beoordelen of bepaalde voordelen van de fiscale eenheid een ongelijke

behandeling ten aanzien van grensoverschrijdende gevallen kunnen opleveren. Zulks is eerder door de Hoge Raad, mijns insziens onterecht, afgewezen. Uit dit arrest blijkt immers dat de Franse overheid een voor de belastingplichtige voordelig element binnen de regeling van de (Franse) fiscale eenheid moet toestaan ten aanzien van een buitenlandse dochtermaatschappij. Deze per-elementbenadering in de leerstuk van de fiscale eenheid is blijkbaar weer *the way to go*.

Tot slot

In casu heeft het Hof niet direct beslist dat Nederland alle voordelen uit de fiscale eenheid ook grensoverschrijdend moet toestaan, aangezien het HvJ EU juist opteert voor een per-elementtoetsing met of zonder een eventuele rechtvaardiging afhankelijk van de feiten teneinde de fiscale-eenheidsvoordeel wel of niet toe te kennen aan de buitenlandse dochtermaatschappij. Het is wel duidelijk dat de Nederlandse fiscale eenheid zijn scherpe randjes is kwijtgeraakt. Zo pleit het huidige wetsvoorstel met betrekking tot de fiscale eenheid voor een moeder-kleindochter fiscale eenheid via een Europese tussenmaatschappij dan wel een zusjes-fiscale eenheid samen met een buitenlandse moederschappij. De per-elementbenadering in dit arrest maakt deze opties niet meer up to date en dit zal ongetwijfeld grote gevolgen hebben voor de de minister van Financiën die ook rekening zal moeten houden met de overwegingen van het Hof. Een duidelijke en integrale heroverweging ten aanzien van de grensoverschrijdende fiscale eenheid binnen de vennootschapsbelasting is derhalve een noodzakelijkheid. **N**

1. Groupe Steria SCA (zaak C-386/14).

2. Zie artikelen 131 jo. 20 Wet op de vennootschapsbelasting 1969.

Is er nog hoop voor het

In 2013 heeft het Vinter-arrest veel stof doen opwaaien over levenslange gevangenisstraffen en hoe het rechtssysteem daar mee omgaat. Mensenrechtenactivisten sprongen in gat in de lucht dankzij het ‘recht op hoop’, en bejubelden de uitspraak.

Ondertussen zijn we twee jaar verder, en waar velen misschien nog het beeld hebben van het recht als een droge en stoffige bezigheid, weet u allen dat het recht dynamisch en veranderend is, en allesbehalve in steen gebeiteld. Terwijl ik dit schrijf is de Grote Kamer van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in beraad over een nieuw uit te spreken arrest, een die direct voortborduurde (en wellicht haaks staat) op het Vinter-arrest. Op 21 oktober jl. zijn de argumenten gehoord in de zaak *Hutchinson v. Verenigd Koninkrijk*, en ik ben (met vele anderen) erg benieuwd naar wat de uitspraak zal zijn. De opmerkelijke uitspraak die de (Kleine) Kamer van het EHRM in eerste instantie heeft gedaan in deze zaak, in februari eerder dit jaar, is daar de oorzaak van. Kortom: de hoogste tijd om Vinter en Hutchinson erbij te pakken, en te beoordelen wat nu daadwerkelijk de crux is van beide zaken.

In beide gevallen zijn de feiten van de zaak even ernstig, gruwelijk, en zowel angstaanjagend als irrelevant. De heren Vinter, Bamber, en Moore (de “*and others*” in het Vinter-arrest) en Hutchinson hebben allen meerdere moorden op hun kerfstok, maar gelukkig is een wedstrijdje perversiteit niet van belang voor het verschil in de uitspraken die hier spelen. Het gaat om de interpretatie van een bepaald wetsartikel.

“Een wedstrijdje perversiteit is niet van belang voor het verschil in de uitspraken die hier spelen.”

In het Vinter-arrest is er destijds een grote stap gezet (meende men) richting het beëindigen van levenslange gevangenisstraffen met geen enkele mogelijkheid tot vervroegde invrijheidsstelling. Bij het opleggen van een levenslange gevangenisstraf moet er een mogelijkheid zijn om die straf mogelijk in te laten korten, en ooit weer vrij te komen. Uitzichtloos opsluiten is namelijk in strijd met art. 3 EVRM, het verbod op inhumane behandeling.

Het Engelse rechtssysteem kende een dergelijk (adequaat) mechanisme niet, waardoor er in het Vinter-arrest een schending van art. 3 EVRM werd vastgesteld. In dat arrest heeft het Hof de deur echter op een klein kiertje

Bamber, Vinter en Moore

laten staan, een kiertje waar het Hof nu twee jaar later gebruik van maakt in het Hutchinson-arrest. Alinea 125 is de boosdoener in het Vinter-arrest, waar s30(1) van de *Crime (Sentences) Act 1997* besproken wordt. Volgens deze wet zou er de mogelijkheid zijn voor vervroegde vrijlating indien de minister dat gepast acht, en zich verschillende (strengere) omstandigheden voordoet. Deze zijn: *where the prisoner is terminally ill; death is likely to occur shortly; appropriate care can be provided outside prison; there is a minimal risk of reoffending; en further imprisonment would reduce the prisoner's life expectancy*. Het Hof was echter van mening dat deze voorwaarden dusdanig streng zijn dat ze niet voldoende uitzicht op een mogelijke vrijlating bieden, en dat dit artikel dus ook niet de schending van art. 3 EVRM opheft.

“In dat arrest heeft het Hof de deur echter op een klein kiertje laten staan, een kiertje waar het Hof nu twee jaar later gebruik van maakt in het Hutchinson-arrest.”

De Britse Staat gaf echter een alternatieve interpretatie van *section 30*, namelijk dat de minister niet de ‘mogelijkheid’, maar de ‘verplichting’ heeft om het betreffende wetsartikel toe te passen. Het Hof gaf hierbij toe dat indien dit ook de werkelijke praktijk is, “*it could not be said that their sentences were irreducible and thus no violation of Article 3 would be disclosed*.” Echter, in alinea's 126 tot 129 komen het zeldzaam toepassen, de terughoudendheid van de minister, en de overweging of de invrijheidsstelling van een terminaal ziek iemand wel gezien kan worden als volwaardige invrijheidsstelling als bijkomende factoren aan bod, die het Hof doen terugkrabbelen om toch te concluderen dat *section 30*, ook gezien de alternatieve interpretatie van de staat, niet genoeg is om niet te spreken van een schending van art. 3 EVRM. We zijn nu twee jaar verder, en een bijna identieke

recht op hoop?

Tonko van Leeuwen

zaak wordt momenteel behandeld door het Hof. De Hutchinson- en Vinter-zaken draaien om precies dezelfde argumenten. De staat geeft het argument dat section 30 de mogelijkheid tot invrijheidstelling geeft, de gevangene meent van niet, nu gesteund door het Vinter-arrest uit 2013. Maar, waar het Hof het argument van de staat ten aanzien van section 30 verwierp twee jaar geleden, is dat in het Hutchinson-arrest niet het geval. Met een meer terughoudende houding overweegt het Hof in alinea 24 dat het niet haar plaats is om zich te mengen in de interpretatie van nationaal recht, en in alinea 25 dat wat betreft de daadwerkelijke toepassing van section 30, “[when] the national court has specifically addressed those doubts and set out an unequivocal statement of the legal position, the Court must accept the national court’s interpretation of domestic law.” Het Hof concludeert dan ook dat er in de zaak-Hutchinson geen sprake is van een schending van art. 3 EVRM.

“De hoop hebben dat’ en ‘het vertrouwen hebben dat’ zijn twee wezenlijk andere dingen.”

De vraag is nu wel: heeft de Britse Staat iets aangepast aan de richtlijnen rond section 30?

In eerste opzicht lijkt het erop dat er in het Vinter-arrest door het Hof een probleem is benoemd dat adequaat verholpen is, waardoor er bij het Hutchinson-arrest geen sprake meer is van een schending. Maar, zoals bij zoveel EHRM-arresten, zit het venijn hem vaak in de concurring dan wel dissenting opinions. Rechter Kalaydjieva legt de vinger op de zere plek, met de opmerking dat er geen enkele wijziging heeft plaatsgevonden wat betreft de

Hutchinson

richtlijnen (de zogeheten *Lifers Manual*) die de minister moet volgen bij het toepassen van section 30. “I do not deem myself competent to determine whether the Court of Appeal expressed an *ex tunc* trust or an *ex nunc* hope that ... [the Secretary of State for Justice] ... will be “bound to exercise his power ... in a manner compatible with Article 3.”” Oftewel, er is geen duidelijkheid in hoeverre de toepassing van section 30 daadwerkelijk zal veranderen. ‘De hoop hebben dat’ en ‘het vertrouwen hebben dat’ zijn immers twee wezenlijk andere dingen.

In haar concurring opinion van het Vinter-arrest spreekt Rechter Power-Forde in een korte maar krachtige beschouwing waarom section 30 wat haar betreft niet genoeg is om te voldoen aan art. 3 EVRM. Het gaat om het ‘recht op hoop’. “Long and deserved though their prison sentences may be, they retain the right to hope that, someday, they may have atoned for the wrongs which they have committed.” Het recht op hoop als inherent menselijke waardigheid. Een self-evident truth; het zou zo in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring passen. Echter, with one fell swoop staat het recht op hoop op losse schroeven. 21 oktober heeft de Grote Kamer de argumenten gehoord in het hoger beroep in de zaak-Hutchinson. Het Hof laat zich niet opjagen, maar er zal binnenkort dus een uitspraak volgen en dat is er een om in de gaten te houden. Zal het Hof opnieuw genoeg nemen met de uitleg van de Britse Staat, of zet het de ‘Vinter-lijn’ voort? De zaken Hutchinson en Vinter gaan maar moeilijk samen, dus één van de twee zal moeten wijken. Welke van de twee durf ik niet te zeggen, maar tot het daadwerkelijk zover is is er in ieder geval nog hoop voor het recht op hoop.

“Tot het daadwerkelijk zover is is er in ieder geval nog hoop voor het recht op hoop.”

N

Voor de decembereditie is de NOVUM in gesprek gegaan met de Leidse alumnus Chris Fonteijn, de bestuursvoorzitter van de Autoriteit Consument en Markt.

Na uw studie rechten hebt u 25 jaar bij NautaDutilh gewerkt, hoe hebt u beide keuzes gemaakt?

Dát ik zou gaan studeren stond vast. Maar wát ik zou gaan studeren was nog maar de vraag. Eerst dacht ik aan geschiedenis, maar toen had ik nog de misconceptie dat je daarmee alleen maar leraar kon worden. Uiteindelijk is het rechten geworden, gezien het rechtenmilieu waar ik uit kom een vrij voor de hand liggende keuze. Tijdens mijn studie heb ik stage gelopen bij NautaDutilh. Vervolgens, toen ik na mijn afstuderen in militaire dienstplicht zat, kreeg ik een belletje van een vriend van me die daar werkte. Ze zochten mensen en hij vroeg me of ik wilde solliciteren. Het ging toen nog een beetje vanzelf; het was anders dan hoe het nu is met ingewikkelde assessments en ellenlange sollicitatiegesprekken. Uiteraard had ik daar al wel tijdens mijn studie een stage gelopen. Zo'n stage kun je eigenlijk zien als een verlengd sollicitatiegesprek. Het bedrijf kan goed kennis maken met jou en jij kunt meteen zien of het werk je ligt. Er moet een bepaalde klik zijn. In die zin kan een stage enorm veel voor je betekenen. Uiteindelijk is het wel het gevolg van mijn stage geweest, dat ik bij Nauta terecht ben gekomen.

Toen u in militaire dienstplicht zat, hebt u voor de Militaire Inlichtingendienst gewerkt. Hoe heeft dit u en uw carrière beïnvloed?

Je kunt het je bijna niet meer voorstellen, maar we zaten toen in een periode (de Koude Oorlog) waarin men dacht in termen van 'Oost' en 'West'. In een klasje van zes à zeven man heb ik toen vloeiend Russisch geleerd en werd ik opgeleid om eventuele Russische krijgsgevangenen te kunnen ondervragen. Dat zijn eigenschappen die ik later in de advocatuur goed kon toepassen.

“In een klasje van zes à zeven man heb ik vloeiend Russisch geleerd en werd ik opgeleid om eventuele Russische krijgsgevangenen te kunnen ondervragen.”

Ik heb het dan over het verzamelen van informatie en vooral ook dat je goed bent in het puzzelen om tot een duidelijk beeld te komen. Zo zeggen mensen vaak

dingen zonder dat te beseffen, bijvoorbeeld met hun lichaamstaal. Ik heb geleerd hoe gesprekken te voeren en te weten te komen wat ik wil weten door ook de kleine signalen op te pikken. In de advocatuur ligt de nadruk ook op een goede gespreksvoering en een gedegen informatieverzameling. Maar ook bij de ACM zijn goede communicatievaardigheden uiteraard van groot belang.

Na de advocatuur kwam de sprong naar de OPTA, de Onafhankelijke Post- en Telecommunicatieautoriteit. Hoe verliep dat?

Ik heb de advocatuur altijd een geweldig beroep gevonden. Er zijn zoveel mogelijkheden om jezelf heel snel te ontwikkelen. Ik heb altijd heel veel vrijheid en vertrouwen gekregen, daar heb ik geluk mee gehad. In de advocatuur heb je *'never a dull moment'*, met een beetje fantasie kun je binnen een groot advocatenkantoor verschillende dingen doen. Maar, de advocatuur is een leerschool en je moet niet je hele leven op school blijven. Ik wist dat ik op een gegeven moment iets anders wilde doen. Ik had een schrikbeeld van oudere advocaten die over hun houdbaarheidsdatum zijn, Villa Avondrood noemden we hen. Ik was op dat moment hoofd energierecht van NautaDutilh en daar trad ik op voor de overheid in verband met de privatisering van de energiesector. Ze dachten hij doet het nooit – ik verdiende natuurlijk in hun ogen veel te veel – maar laten we hem eens vragen voor de OPTA. Toen dacht ik, als ik ooit wil springen, moet het nu. Het was een enorme duik in het diepe, ik wist niets van de overheid.

“De advocatuur is een leerschool en je moet niet je hele leven op school blijven.”

Qua verantwoordelijkheden denk ik dat ik nu een zwaardere baan heb. Als advocaat neem je niet de uiteindelijke beslissingen en dat doe ik nu wel. Die knoop in je maag heb je pas als je zelf verantwoordelijk bent voor de gevolgen. Daarnaast ben ik altijd heel nieuwsgierig geweest en ook vaardig in taal, dat is in de advocatuur essentieel en kan ik hier ook goed toepassen. Je moet je goed uit kunnen drukken, taal is je instrument. Dat wordt in de toezichtswereld nog wel eens onderschat. Ook het met mensen omgaan is zowel in de advocatuur, als hier, van groot belang. Er zit vaak spanning op de lijn, je moet met een heleboel verschillende krachten zoals politiek, bedrijfsleven, publiek om kunnen gaan.

De ACM heeft eerder dit jaar vrij veel kritiek gehad om de beslissing omtrent de Kip van Morgen. Kunt u hier wat meer over vertellen?

Het besluit omtrent de Kip van Morgen heeft best wel veel stof doen opwaaien. Vanuit de pluimvee-industrie en de supermarktketens kwam het initiatief om afspraken te maken over de verkoop van kippenvlees waarbij meer aandacht zou komen voor het dierenwelzijn. De afspraken over deze ‘Kip van Morgen’, die de plek van de reguliere kip – tegenstanders noemen het de ‘plofkip’ - zou innemen, zouden eigenlijk in strijd met het kartelverbod zijn. Er zijn uitzonderingen op dit kartelverbod mogelijk. Één van de voorwaarden is dat de voordelen voor de consument hoger moeten zijn dan de nadelen. Met de Kip van Morgen neem je consument de mogelijkheid om reguliere kip te kopen weg. We willen dat consumenten kunnen kiezen. Uit onderzoek is gebleken dat men graag meer betaalt voor duurzamere kip, maar niet voor de ‘Kip van Morgen’ omdat deze consumenten te weinig over hadden voor de beperkte vooruitgang in dierenwelzijn. De Mededingingswet biedt de mogelijkheid om dierenwelzijnsmaatregelen te waarderen. Dat hebben we ook gedaan. Echter, de voordelen van de ‘Kip van Morgen’ waren niet groot genoeg. Je ziet ook dat andere supermarkten ook duurzamere kip in de schappen leggen zonder vergaande afspraken tussen de producenten en andere supermarkten. Dat gebeurt dus ook en dat vergroot de keuzemogelijkheden van consumenten. Wellicht dat de ACM in de toekomst wel groen licht kan geven voor een bepaalde verduurzaming.

“De afspraken over deze ‘Kip van Morgen’, die de plek van de ‘plofkip’ zou innemen, zouden eigenlijk in strijd met het kartelverbod zijn.”

De ACM krijgt heel wat over zich heen. Aan bijna elke beslissing die de ACM neemt spelen verschillende belangen. Dat maakt de besluitvorming vrij lastig. In die zin moet je die kritiek over de belangenafweging niet altijd serieus nemen. Kritiek die samenhangt met het beleid en die eigenlijk betrekking heeft op de kern van ‘jouw’ organisatie, dien je natuurlijk zonder meer serieus te nemen. Wat de zaken van de ACM betreft word ik niet snel warm of koud van kritiek, tenzij ik denk dat de kritiek daadwerkelijk hout snijdt en de ACM echt fouten heeft gemaakt. Gelukkig komt dat soort kritiek niet echt

voor. Daar komt ook nog eens bij dat de kwaliteitsmedia ons altijd de kans geeft om een beslissing nader toe te lichten. Dus waar je soms krantenkoppen leest waarvan je dan denkt ‘pure lobby’, kritiek die je langs je heen moet laten gaan, krijg je vaak genoeg de mogelijkheid om de onwetendheid weg te nemen.

Denkt u dat het duidelijk is voor de consument wat de Autoriteit Consument en Markt precies doet?

Het is soms lastig aan te geven welk beeld men van ons heeft, want dat is heel divers. Er zijn veel verschillende groepen mensen die allemaal een ander beeld hebben. Ik denk wel dat onze rol en ons takenpakket binnen de zakenwereld heel duidelijk is. Daarnaast bestaat de ACM ook niet zo gek lang, de Consumentenautoriteit, de NMA (Nederlandse Mededingingsautoriteit) en de OPTA zijn pas in 2013 officieel gefuseerd tot de ACM. Die namen spraken tot voor kort meer tot de verbeelding. Ook ConsuWijzer, onderdeel van de ACM, doet wellicht een belletje rinkelen.

“Aan bijna elke beslissing die ACM neemt spelen verschillende belangen. Dat maakt de besluitvorming vrij lastig.”

De missie van de ACM is het bevorderen van kansen en keuzes voor bedrijven en consumenten. Zo is de recentelijke campagne ‘Elke app heeft zijn prijs’ van de ConsuWijzer ook van ons. Deze probeert de consument bewuster te maken over de privacy die gebruikers van gratis apps op hun smartphone uit handen geven zonder zich dat te beseffen. De campagne waarschuwt de consument immers voor oneerlijke handelspraktijken van bedrijven die achter deze apps zitten en allerlei data van de consument verzamelen. Veel zaken van de ACM worden breed uitgemeten in de media, dus indien de gemiddelde consument zich niet zo gauw een voorstelling kan maken van de ACM, is dat slechts een kwestie van tijd. Je ziet overigens ook dat zaken waar we ons over buigen, zoals bijvoorbeeld de ons optreden naar incassobureaus, vaak veel media-aandacht krijgen. Dan is het voor ons natuurlijk zaak om ons oordeel daar zo min mogelijk door te laten beïnvloeden en we besteden hier beleidsmatig ook zeker aandacht aan om dat te voorkomen.

U hebt veel te maken met invloeden uit Europa en de politiek. Hoe gaat u daarmee om?

Europa is ontzettend belangrijk voor Nederland. Er wordt veel geregeld in Europa om de Europese – en dus ook de Nederlandse economie – goed te laten draaien. In mijn OPTA-tijd ben ik voorzitter geweest van de BERE¹, de Europese organisatie van telecommtoezichthouders, en ik heb daar gezien hoe ongelooflijk belangrijk het is om goed af te stemmen met je Europese collega's. Het is voor telecomprovider en andere partijen natuurlijk bijzonder vervelend als de regelgeving niet op elkaar aansluit. De kunst hier is het zoeken naar een goede balans. Individuele landen moeten genoeg de ruimte worden gelaten, want het ene land is het andere land niet. Dus op Europees niveau zijn bepaalde verschillen onontkoombaar, maar aan de andere kant moeten bepaalde zaken wel gewoon op uniforme wijze geregeld worden. Het blijft een kwestie van samenwerken maar hoe meer belangen er op het spel staan, des te gevoeliger een zaak wordt. Het bestuur van de ACM – Anita Vegter, Henk Don en ik – is benoemd door het Ministerie van Economische Zaken maar we zijn onafhankelijk in onze besluitvorming. De werknemers van de ACM vallen wel onder het Ministerie van Economische Zaken, maar staan onder uitsluitende bevoegdheid van het bestuur. We hebben onze onafhankelijkheid hoog in het vaandel staan.

Hoe hebt u uw studententijd ervaren en wat zou u willen meegeven aan de Leidse rechtenstudent?

Allereerst; kom na je afstuderen bij ons werken. We hebben vaak juristen nodig en de ACM is een hele leuke en leerzame werkplek. Ten tweede, geniet in je studententijd. Ik heb intens genoten van alles wat Leiden te bieden had. Ik wil best toegeven dat ik misschien zelfs meer op sociaal vlak heb geïnvesteerd dan in mijn studie, maar van die vaardigheden en ervaringen heb ik mijn hele leven ontzettend veel plezier gehad. De tijden zijn zeker veranderd, dus er zit nu ook wel een bepaalde druk achter de studenten. Wat echter niet is veranderd, is dat de studietijd de tijd in je leven is wat betreft de vrijheid en het zoveel mogelijk eruit te halen. Sporten, hobby's, feesten, etc., dat komt allemaal in een ander daglicht te staan als je eenmaal gaat werken. Ik was misschien niet de meest serieuze student, maar het scheelde dat ik van huis uit een soort bindend studieadvies had gekregen. Ik mocht van mijn vader alles doen wat ik wilde, zolang ik maar mijn punten bleef halen. In die tijd had je nog geen leenstelsel of studiefinanciering. Die financiële steun van mijn vader had ik echt nodig, dus dat hield ik in mijn achterhoofd. Ik was absoluut een jonge hond met een zekere impulsiviteit, maar wel met bepaalde grenzen. Dat treden buiten de gebaande paden probeer ik er ook nu zoveel mogelijk in te houden. Uiteraard wederom niet onbegrensd – op een gegeven moment begint het leven wat serieuzer te worden – maar ik denk dat het goed is als je niet voorspelbaar wordt en juist onverwachte beslissingen durft te nemen. **N**

1. Body of European Regulators for Electronic Communication.

Trump, Carson en Fiorina: Een kennismaking

8 november 2016, dan zijn de volgende verkiezingen in het land aan de andere kant van de Atlantische oceaan. En Amerika is het misschien wel zat – het is althans al sinds George sr. ‘traditie’ dat elke 8 jaar van ‘kleur’ president wordt gewisseld: van republikeins naar democraat, of andersom. Maar wie zijn die de potentiële Republikeinse troonopvolgers? De mensen die het de komende vier jaar voor de Republikeinen moeten gaan doen? Hier voor de leek (en de niet-leek) drie van de meest in het oog springende Republikeinse presidentskandidaten kort besproken. Ter extra informatie is ervoor gekozen om hun ‘peilingsaandeel’ binnen het Republikeinse kamp, op het moment van het ter perse gaan van dit blad, opgenomen.¹

Donald Trump (24,3 %)

De eerste Republikeinse presidentskandidaat die ik hier zal behandelen is de succesvolle zakenman en vastgoedmagnaat Donald Trump. Op 16 juni jl. meldde hij zich als presidentskandidaat. Hij deed dit in zijn eigen Trump Tower in New York City.² Een ietwat lachwekkende vertoning. Een handjevol klapvee applaudiseerde op de clichés die hij eruit gooide over de economische achteruitgang, immigrantenproblematiek, en andere courante onderwerpen.

“Een handjevol klapvee applaudiseerde op de clichés die hij eruit gooide over de economische achteruitgang en immigrantenproblematiek.”

Geluiden die in eerste instantie te horen waren, waren vaak ridiculiserend. Vooral het door hem gepresenteerde plan om een muur te bouwen tussen de Verenigde Staten en Mexico (en Mexico de bouw hiervan te laten betalen) stuitte aanvankelijk op veel spot. De aanhouder lijkt echter te winnen – Trumps voorstel wordt meer en meer serieus genomen, en kan inmiddels niet meer redelijkerwijs als een lachwekkend hersenspinsel worden afgedaan.

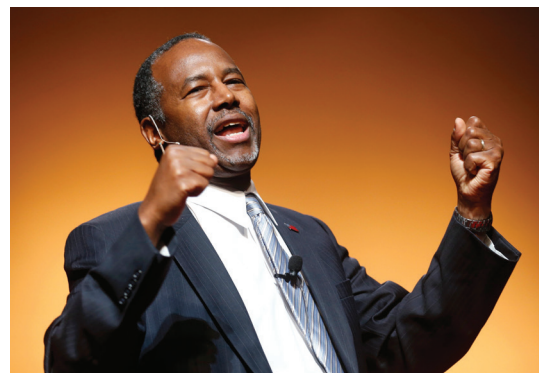
Een van de (vele) uitspraken waar Trump de woede van zijn mede-Amerikanen mee op de hals heeft gehaald is er een over de ex-presidentskandidaat John McCain. “*He’s the war hero, ‘cause he was captured. I like people that weren’t captured, okay?*”, sprak Trump met enig dedain over hem, waarna het halve land over hem heen viel.³ Het tekent Trump ergens wel. Vol erin, niet bang voor taboes, tot het beledigende aan toe. Zo zei hij over Fox News journaliste Megyn Kelly na door haar fel te zijn ondervraagd tijdens een kandidaatsdebat: “*[Y]ou could see there was blood coming out of her eyes. Blood coming out of her... wherever?*”.⁴ Dat is dus het soort presidentskandidaat waar we hier mee te maken hebben...

Ben Carson (23,3 %)

Een groot contrast met de wilde, ietwat ongecontroleerde Donald Trump is de Afro-Amerikaanse Ben Carson. Carson is het schoolvoorbeeld *self-made man*, opgegroeid in de ghetto’s van Detroit, zonder vader, overlevende op food stamps, wist hij het uiteindelijk te schoppen tot een van de meest succesvolle neurochirurgen ter wereld.⁵ Hij is er echter niet minder conservatief op geworden. Zo laat hij zich kenmerken door uitspraken dat de Islam niet verenigbaar is met het presidentschap, en dat het huwelijk een verbond (louter) tussen man en vrouw is. Bovendien: *being gay is a choice*.⁶

“Bovendien: being gay is a choice.”

Zoals gezegd: waar Trump zich het best laat typeren als een wildebras, is Carson de rust zelve. Hij praat vaak bezonnen, overpeinzend, bijna fluisterend. Hij klaagt dan ook regelmatig over het wat flitsende en niet-diepzinnige karakter van de publieke debatten, die volgens hem voornamelijk bestaan uit het uitsproeien van “*sound bites*”. Toch is het maar zeer de vraag of Carson zélf zo erg in de inhoud thuis is. Zo is er van vele kanten kritiek op zijn tax plan, waar hij dan vaak op antwoord met een korte “*it’s not true*”.

met 'het nieuwe rechts' in Amerika

Maurits Helmich

Een interessant feitje over deze gepensioneerde neurochirurg is verder dat hij vroeger politiek links was, wat hij overigens niet onder stoelen of banken steekt: *"I make no bones about the fact that I used to be a democrat, a pretty left-wing democrat, in fact."* Dat laatste sluit aan op waar menige politieke observeerder het met mij eens zou moeten zijn: Carson is erg conservatief en erg rechts – soms misschien tot het achterlijke aan toe – maar hij is wél integer. Hoe anders is de indruk die de volgende te bespreken presidentskandidaat achterlaat?

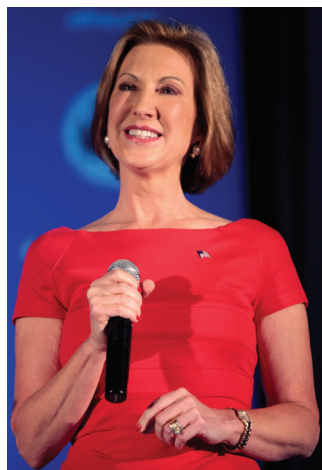
Carly Fiorina (3,0 %)

Carly Fiorina dingt samen met Trump en Carson naar het (republikeins) presidentschap en is de enige vrouw die zich voor de rechts-conservatieve partij kandidaat stelt. Als voormalig CEO van het technologiebedrijf Hewlett-Packard (beter bekend als HP), heeft zij met de twee hiervoor besproken kandidaten gemeen dat ze uit de private sector komt. Met name in het in september door CNN georganiseerde debat schitterde Fiorina, volgens vele analisten kwam zij als winnaar uit de bus. Wel opmerkelijk is dan dat, wanneer haar opmerkingen vervolgens tegen het licht worden gehouden, er weinig van haar verhaal over blijft.

Zo deed Fiorina tijdens een debat de bewering dat 92% van de banen die tijdens Obama's eerste ambtstermijn verloren gingen, aan vrouwen toebehoorden. Zij moest dit later terugtrekken. Daarnaast vertelde zij tijdens een ander debat, hetzelfde CNN-debat als eerder naar verwezen, op een geëmotioneerde toon over de non-profitorganisatie Planned Parenthood, en hoe deze organisatie foetussen in leven houdt om het brein te ontleden ('to harvest the brain'), of zoiets. Een onbegrepen en onjuiste uitspraak. Kevin Drum commentarieert op een sarcastische toon: *"No one says the fetus has to be kept alive. No one harvests the brain. But other than that, Fiorina was 100 percent correct."*⁷

"Fiorina was misschien wel de slechtste CEO in de branche"

Carly Fiorina heeft verder omstreken zakenverleden. Zoals reeds vermeld was zij CEO van HP, maar hoe? Terwijl zij CEO van het techbedrijf was, verloor het 55% van van zijn waarde, en heeft zij HP in een fusie met Compaq 'gedwongen'.⁸ *"You couldn't pick a worse, non-imprisoned C.E.O. to be your standard-bearer"*, zegt Yale-professor Sonnenfeld in de New York Times.⁹ Ook andere bronnen komen tot dezelfde conclusie: Fiorina was misschien wel de slechtste CEO in de branche.¹⁰

Privaat en publiek: een verschuiving binnen het politieke veld? Wat men ook vindt van Carly Fiorina, kansloos is ze zeker niet. Zij is fel en staat stevig in haar schoenen. Dat maakt dan ook dat ook zij, samen met de twee andere heren, een belangrijke Republikeinse kandidaat is. Het vreemde is echter dat alle drie oorspronkelijk uit de private branche

komen, en dat deze drie samen meer dan de helft van de 'peilingskiezers' achter zich hebben weten te scharen. Dat is opmerkelijk. Waarom wordt het toneel niet bespeeld door een meer conventionele politieke elite, zoals dat normaal bij de Republikeinen het geval is? Het is niet helemaal duidelijk.

Er lijkt dus sprake te zijn van een verschuiving in het politieke veld aan de Amerikaanse rechter zijde. Misschien dat de Republikeinse kiezer dat gesteggel met de traditionele politieke *décadence* wel een beetje zat is, en hij iets nieuws wil. Concluderen dat de Republikeinse 'vakpoliticus' een fenomeen van het verleden is, lijkt echter veel te vroeg. Het is nog ver voor de verkiezingen, en er kan nog veel veranderen. Het lijkt niet meer dan redelijk om te verwachten dat de Republikein in maart nog wel een beetje op zijn oordeel terug zal komen, als de definitieve kandidaat van conservatieve zijde gekozen dient te worden. Misschien vlucht hij dan wel weer terug naar het oude vertrouwde: naar een 'echte' politicus als Jeb Bush, Ted Cruz, of Marco Rubio. **N**

1. Cijfers ontleend aan realclearpolitics.com.
2. Zie https://www.youtube.com/watch?v=q_q61B-DyPk.
3. International Business Times, 'Trump on McCain: 'He's a war hero because he was captured'', 18-7-2015.
4. The Washington Post, 'Trump says Fox's Megyn Kelly had 'blood coming out of her wherever'', 8-8-2015.
5. The Guardian, 'Ben Carson: inside the worldview of a political conundrum', 7-11-2015.
6. The Guardian, 'US Republican candidate Ben Carson stands by anti-Muslim comment', 22-09-2015.
7. Kevin Drum, Mother Jones, 'Carly Fiorina Now Even Wronger About Planned Parenthood Video', 29 september 2015.
8. Ben Walsh, The Huffington Post, 'Carly Fiorina's Business Record Is At Least As Bad As Donald Trump's', 16 september 2015.
9. Elisabeth Bumiller, The New York Times, 'Ousted Executive Provides a Feminine Face to the McCain Campaign', 6 juni 2008.
10. 'Portfolio's Worst American CEOs of All Time', <http://www.cnbc.com/2009/04/30/Portfolios-Worst-American-CEOs-of-All-Time.html?page=3>; Kevin Maney, USA Today, 'Can Fiorina trump competition for 'worst tech CEO' title?', 15 februari 2005.

De reactie op terrorisme: oorlog en wetteloos-

In dit artikel wordt de naam ‘Daesh’ gebruikt voor de terroristische organisatie die zichzelf ‘Islamitische Staat’ noemt en die bekend staat onder de acroniemen ‘ISIL’, ‘ISIS’ en ‘IS’. Tim Fransen weet het pijnpunt bloot te leggen met zijn voorstel om zijn eigen terroristische organisatie “Bejaardencentrum het Zonnetje” te noemen, speciaal voor de krantenkop “Verenigde Staten bombardeert bejaardencentrum Het Zonnetje”, in plaats van “Verenigde Staten bombardeert Islamitische Staat”.¹ De naam Daesh geeft geen vertekend beeld van de tegenpartij: we hebben te maken met een terroristische organisatie, niet met een staat, en niet met een bejaardencentrum.

“Als je toch aan het bombarderen bent dan zal toch iedere Nederlander snappen dat dat oorlogshandelingen zijn?” - Rutte

Nederland is in oorlog, zei minister-president Rutte op zaterdag 14 november. De wereld was in shock door de aanslagen in Parijs waarbij 129 mensen het leven verloren. Frankrijk had Daesh de oorlog verklaard, en Nederland bleef niet achter. De rest van de wereld echter wel, wat resulteerde in een interview met Rutte de volgende maandag, waarin hij de ‘legendarische’ uitspraak “Als je toch aan het bombarderen bent dan zal toch iedere Nederlander snappen dat dat oorlogshandelingen zijn?”² deed. Geconfronteerd met kritiek op zijn vechtlustige terminologie keerde hij terug op zijn schreden en zei in feite dat er niets veranderd is voor Nederland sinds de aanslagen op Parijs. We bombarderen Daesh immers al langer: onder Amerikaans commando vinden er in Irak militaire acties tegen Daesh plaats waar Nederland sinds september 2014 aan mee doet.³ De toespraak van Rutte op 14 november, waarin hij stelt dat onze manier van leven is aangevallen, doet vermoeden dat het zijn eigen land is dat is aangevallen. Dat is in zekere zin een mooi sentiment: we zijn een verenigd Europa, en wanneer er een aanslag plaatsvindt op Frankrijk vindt er een aanslag plaats op ons. In tegenstelling tot Rutte heeft het grootste deel van de Europese leiders zich echter beperkt tot het uiten van medeleven en morele steun, en geen oorlogsverklaring aan Daesh afgegeven toen president Hollande van Frankrijk dat deed.

Beschermen van de manier van leven

Europa, dat zich verenigde om oorlogen tussen de lidstaten te voorkomen, bevindt zich in een situatie waarmee geen rekening gehouden is: er is een gemeenschappelijke vijand, die niet alleen extern is, maar ook van eigen bodem komt. Daartegen weten we ons nauwelijks te weren. Het besluit van Frankrijk om de grenzen te sluiten kon niet voorkomen dat een van de daders van de aanslagen in Parijs de grens

naar België wist over te steken. We zijn vergeten hoe we onze binnenlandse grenzen moeten sluiten. Tegelijkertijd wordt de veiligheid van burgers niet Unie-breed gewaarborgd: dat wordt aan de lidstaten overgelaten. We zien onszelf geconfronteerd met een scenario waarvoor geen plan bestaat: Europese burgers, die lid zijn van een terroristische organisatie die onze samenleving te gronde wil richten.

Het aanpakken van die vijand binnen onze eigen grenzen blijkt knap lastig. Op 13 november was er (wederom) sprake van daders die bij de autoriteiten bekend waren en die in de gaten gehouden zouden zijn. Desondanks is niet voorkomen dat zij de aanslagen pleegden. Blijkbaar schiet de macht van de inlichtingendiensten en politie tekort. Dat die macht permanent vergroot zal worden lijkt niet erg waarschijnlijk.

“We weten ons niet te weren tegen deze interne vijand.”

Europese staten willen zichzelf toch kunnen blijven verkopen als zijnde een democratische rechtstaat, en niet als een politiestaat. Daaraan zijn vrijheden voor burgers verbonden die het overheden knap lastig, zo niet onmogelijk, maken om burgers die zij verdenken van het voorbereiden van terroristische aanslagen effectief te elimineren. De verdachten van de aanslagen in Parijs hebben het geen van allen overleefd. Niemand lijkt dat vreemd te vinden: ze pleegden verschrikkelijke gewelddadige aanslagen en waren bereid om de dood tegemoet te gaan, ze zouden zich niet overgeven, en daarom zijn ook zij nu dood. Het is echter onvoorstelbaar dat iemand van wie (slechts) een vermoeden bestaat dat hij in de toekomst een aanslag zal plegen door de politie of het leger gedood wordt om die eventuele aanslag te voorkomen. Dat past niet binnen onze manier van leven. Die manier van leven, die aangevallen werd en die *unbedingt* beschermd moet worden, zou de prijs zijn van het effectief aanpakken van terrorismeverdachten voordat terroristische aanslagen hebben plaatsgevonden. Dat brengt een staat als Frankrijk nu uiteraard in een dilemma.

heid om angst te onderdrukken?

Marthe Goudsmit

De angst voor terrorisme leidt vrij eenvoudig tot een situatie waarin een democratische rechtstaat verandert in iets dat veel totalitairder is. De Franse noodtoestand, die gerechtvaardigd is in tijden van nood, laat dat zien: de grenzen gaan dicht, de persvrijheid vermindert, het recht op privacy wordt kleiner. Deze maatregelen zouden door de democratische rechtstaat-beugel moeten kunnen omdat ze tijdelijk zijn. Het is echter opvallend hoe snel een democratie wanneer zij bang is en in het nauw gedreven wordt trekken van totalitarisme gaat vertonen. De staat moet zijn burgers beschermen tegen datgene dat angst aanjaagt, en tegelijkertijd zorgen dat hij er niet zelf in verandert. Alleen op die manier kan de vrijheid overwinnen.

“De staat moet zijn burgers beschermen tegen datgene dat angst aanjaagt, en tegelijkertijd zorgen dat hij er niet zelf in verandert.”

Oorlogsverklaring Hollande aan Daesh

Wellicht om de aandacht van dit dilemma af te leiden en tegelijkertijd de indruk te wekken dat er actie tegen terroristen ondernomen wordt gaf Hollande een oorlogsverklaring aan Daesh. Hij zegt zijn burgers als het ware dat het grotere probleem, de oorzaak van alle ellende wordt aangepakt – volgens Hollande komt die oorzaak niet van eigen bodem, ondanks het feit dat de daders zogenaamde *homegrown terrorists* waren, maar bij Daesh in Syrië en Irak. De oorlogsverklaring van Hollande blijkt bovendien meer inhoud te hebben dan die van Rutte. Op zaterdag 14 november bombardeerde Frankrijk het Syrische Raqqa. Aangezien het bij Daesh gaat om een niet-staatelijke actor, komt het bombarderen van Daesh-doelwitten neer op bombarderen van doelwitten op Syrisch of Iraaks grondgebied. Bombarderen op Syrische doelwitten is een stap die door Nederland niet gezet is, en zoals zal blijken is dat juridisch gezien niet onterecht. Nu Frankrijk naar aanleiding van de aanslagen in Parijs die stap wel heeft genomen, is er voor Frankrijk dus wel degelijk iets veranderd. Het militaire handelen van Frankrijk nu verschilt in juridisch opzicht wezenlijk van hun militaire handelen voor 14 november, waar dat voor Nederland niet het geval is.

Verbod op geweldgebruik

Aangezien het gebruik van geweld in het VN-Handvest in beginsel verboden wordt door art. 2 lid 4 (“*All Members shall refrain in their international relations from the threat or use of force*”) moet er sprake zijn van een van de twee uitzonderingen op dit verbod wil het militaire optreden van Frankrijk in Syrië legaal zijn. Artikel 51 van het VN-Handvest geeft aan staten het recht op zelfverdediging: “*Nothing in the present Charter shall impair the inherent right of collective or individual self-defence if an armed attack occurs against a member of the United Nations, until the Security Council has taken the measures necessary to maintain international peace and security*”. Daarnaast heeft de VN Veiligheidsraad de bevoegdheid om geweld te autoriseren om de internationale vrede en veiligheid te beschermen (Hoofdstuk IIV VN-Handvest).

Er bestaat geen mandaat van de VN in de zin van hoofdstuk IIV VN-Handvest om in Syrië geweld te gebruiken. De VN Veiligheidsraad Resolutie 2170 van 14 augustus 2014 veroordeelt weliswaar de grove en wijdverspreide mensenrechtenschendingen door extremistische organisaties in Syrië en Irak, maar geeft geen mandaat om tegen deze extremistische organisaties geweld te gebruiken.⁴ De zinsconstructie ‘*use all necessary force*’, waarmee geweldsgebruik door de VN wordt geautoriseerd, ontbreekt in deze resolutie. In nationale conflicten is het staten daarnaast toegestaan om geweld te gebruiken om de veiligheid te waarborgen, zolang ze hierbij de regels van humanitair recht in acht nemen. Staten mogen daarbij om hulp vragen van andere staten. Dat is dan ook het geval in Irak, waar de legitieme regering om hulp gevraagd heeft bij het bestrijden van Daesh. De bombardementen op Daesh in Irak onder leiding van de VS zijn dan ook, omdat ze op verzoek van de legitieme Iraakse regering plaatsvinden, legaal.

“Aangezien de terroristen van eigen bodem kwamen valt te betwisten dat de aanval direct uit Syrië afkomstig was.”

Geen toestemming geweldgebruik in Syrië

In Syrië ligt de situatie anders. Syrië heeft geen toestemming gegeven voor militaire acties op hun grondgebied, en militair ingrijpen op Syrisch grondgebied vormt om die reden een internationaalrechtelijk conflict. Dit in tegenstelling tot het conflict in Irak waar de legitieme regering zich gesteund weet door de internationale gemeenschap in zijn strijd tegen Daesh. In Irak is er dus enkel sprake is van een binnenlands conflict. Het feit dat Syrië een thuis biedt aan de terroristische organisatie die de aanslagen opeiste en nalaat om effectief tegen deze organisatie op te treden kan een legitimatie van het geweldsgebruik tegen Syrië vormen.

Het regeringsleger van Assad slaagt er immers niet in om het door Daesh bezette grondgebied terug te winnen en heeft over dat gebied feitelijk geen gezag meer, waardoor het niet kan voorkomen dat vanuit dat gebied terroristische aanslagen worden gepleegd. Aangezien de terroristen echter van eigen (Franse en Belgische) bodem kwamen valt te betwisten dat de aanval direct uit Syrië afkomstig was (hoewel een aantal van de daders naar gebied bezet door Daesh lijkt te zijn afgereisd).

Dat Syrië nalaat om effectief op te treden tegen Daesh neemt niet weg dat er in beginsel geen geweld tegen andere staten gebruikt mag worden. Nu er geen sprake is van een VN-mandaat of toestemming van Syrië rest Frankrijk ter legitimatie van het bombarderen van Raqqa slechts nog de zelfverdediging, in dit geval de zelfverdediging tegen een niet-statelijke actor op het territorium van een andere staat. Dit komt neer op een aanval op de "gaststaat". Zelfverdediging kan in verschillende stadia plaatsvinden, in de eerste plaats uiteraard in geval van een directe aanval, waarbij het doel van de zelfverdediging het beëindigen van de aanval is. De tweede mogelijke vorm van zelfverdediging is minder scherp omljnd. De pre-emptieve zelfverdediging is zelfverdediging tegen een concrete dreiging. Wanneer er een concrete dreiging bestaat mag een staat zichzelf pre-emptief verdedigen om zo te voorkomen dat een geplande aanval plaats zal vinden en niet af hoeft te wachten tot het werkelijk is aangevallen. De derde vorm, de preventieve zelfverdediging, onderdeel van de Bush-doctrine, wordt in internationaal recht doorgaans niet erkend als een legale grond voor een aanval. Het zou machtige staten te eenvoudig toestaan om agressie en geweld te gebruiken.

“Daarvoor is de humanitaire interventie uitgevonden. Dat nare geweldsverbod komt staten anders toch behoorlijk dwars te zitten.”

Zelfverdediging?

Er kan voor Frankrijk in deze situatie geen sprake zijn van directe zelfverdediging. Als er al sprake was van een aanval vanuit Syrië (en niet, zoals mij waarschijnlijker lijkt, vanuit België en Frankrijk) bij de aanslagen in Parijs is die inmiddels afgelopen. De directe zelfverdediging, die ziet op het beëindigen van een aanval, is dus niet aan de orde. De pre-emptieve vorm van zelfverdediging zou door Frankrijk

verdedigd kunnen worden wanneer zij stellen te weten dat er nieuwe aanslagen op Frankrijk beraamd worden. Deze argumentatie is enigszins dubieus. Dat Frankrijk bewijs in handen heeft dat aantoonde dat een dergelijke aanslag momenteel wordt voorbereid lijkt niet waarschijnlijk. Wat wel waarschijnlijk lijkt, is dat er in de toekomst soortgelijke aanslagen door Daesh beraamd zullen worden. Dit betekent dat de bombardementen op Raqqa op zijn best preventief zijn, zo ze niet al enkel uit wraak geboren werden. Frankrijk heeft om die reden wellicht een probleem wanneer het wil beweren dat de bombardementen op Raqqa legaal zijn.

“Het bestrijden van de legitimiteit van Assad maakt het handelen van staten die militair willen ingrijpen in Syrië makkelijker verdedigbaar.”

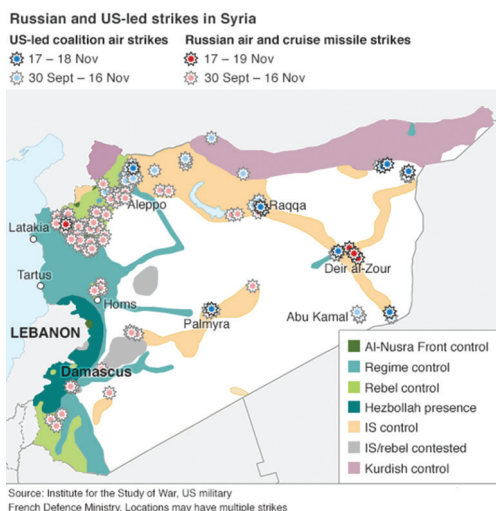
Legitimiteit in plaats van legaliteit

De regering van Assad wordt door veel staten echter niet meer als legitiem beschouwd sinds het gifgas gebruikte tegen zijn eigen burgers en beschuldigd wordt van grove oorlogsmisdaden. Het bestrijden van de legitimiteit van Assad maakt het handelen van staten die militair willen ingrijpen in Syrië makkelijker verdedigbaar (voor henzelf) nu Assad in hun ogen niet legitiem het gezag voert. Dat toestemming van Assad voor een aanval op een Syrisch doelwit ontbreekt wordt in dat geval irrelevant geacht. De VS gebruikte dit argument al, en Frankrijk kan daar nu mooi bij aansluiten. Voor de gevallen waarin de VN geen mandaat tot geweldsuitoefening uitvaardigt is de humanitaire interventie uitgevonden. Dat nare geweldsverbod komt staten anders toch behoorlijk dwars te zitten. De humanitaire interventie maakt het handelen van staten dan weer, volgens hun eigen redenering, legitiem. Die legitimiteit wordt echter vaak bestreden. Voor de legaliteit kan de humanitaire interventie bovendien niets betekenen.

Internationaal recht wanneer dat zo uitkomt

Bij de legaliteit van de militaire acties in Syrië door Frankrijk valt daarom nog steeds vraagtekens te zetten. Dat heeft het land er echter niet van weerhouden om de aanval in te zetten. Het lijkt toch alsof internationaal recht door staten vooral in acht genomen wordt wanneer dat goed uitkomt. Voor het vervullen van de wens terrorisme te bestrijden blijken regels in de praktijk überhaupt vaak te moeten wijken. Frankrijk bombardeert Syrië omdat het een thuis biedt aan Daesh. Ongeacht de legaliteit, Frankrijk zet de tegenaanval in op Daesh en is in oorlog. Nederland is vooralsnog het braafste jongetje van de klas en bombardeert alleen daar waar dat internationaalrechtelijk gerechtvaardigd is. Voor Nederland verandert er niets in vergelijking met de situatie zoals die was voordat de aanslagen in Parijs plaatsvonden. De oorlogsverklaring van Rutte blijkt toch vooral gebakken lucht te zijn. **N**

1. Tim Fransen, 'Het failliet van de moderne tijd' (via youtube.com).
2. NOS, 'Rutte: we bombarderen ISIS en dus zijn we in oorlog', 18 november 2015.
3. *Nieuwsbericht Rijkssoeverheid*, 'Nederland levert militaire bijdrage aan strijd tegen ISIS', 24 augustus 2014.
4. Security Council Resolution 2170 (2014) Condemning Gross, Widespread Abuse of Human Rights by Extremist Groups in Iraq, Syria.

LL.M. in de Verenigde Staten

Moreel Monster

Raphaël Donkersloot

Dit collegejaar doet één van onze redacteuren, Raphaël Donkersloot, een LL.M.-studie aan aan de University of Virginia, een gerenommeerde universiteit in de Verenigde Staten. De LL.M. is een master in Amerikaans recht die openstaat voor eenieder die de reguliere rechtenstudie heeft afgerond in zijn eigen land. In deze rubriek zal Raphaël maandelijks verslag doen van zijn ervaringen.

Een belangrijk deel van het recht in de Verenigde Staten bestaat uit rechtersrecht. Dit type recht staat voor Anglo-Amerikaanse studenten beter bekend als de ‘*common law*’. Met name de ‘traditionele’ rechtsgebieden worden in belangrijke mate vormgegeven door de *common law*, zoals het strafrecht, het constitutionele recht, het algemeen vermogensrecht en het procesrecht. Alle traditionele rechtsgebieden worden in het eerste studiejaar voorgeschreven. Zo zijn de vakken Verbintenissenrecht, Goederenrecht en Burgerlijk procesrecht typisch eerstejaars vakken in een Amerikaanse rechtenopleiding. Misschien vreemd voor een Leidse rechtenstudent, die dergelijke vakken pas later in de studie tegenkomt.

Ook inhoudelijk kan de *common law* aanzienlijk verschillen van het recht zoals wij dat kennen. Een opvallend kenmerk van de *common law* is dat het een harde scheiding lijkt aan te brengen tussen recht en moraal. Typerend is de mening van Oliver Wendell Holmes, oud raadsheer bij het Amerikaanse Hoger Gerechtshof. In zijn historische artikel *The Path of the Law* (1897) schreef hij dat het zelfs ‘wenselijk’ is wanneer moraliteit ‘voor eens en altijd’ wordt verbannen uit de wereld van het recht.¹ In het contractenrecht, zo meent hij bijvoorbeeld, mag men gewoon zijn contract breken, zolang men de wederpartij maar voldoende compenseert door middel van een schadevergoeding. Niks *pacta sunt servanda*.

“Promoot de *common law* ‘slecht’ recht?”

Een ander voorbeeld van een regel uit de *common law* die een scheiding lijkt aan te brengen tussen recht en moraal is de regel dat er geen verplichting bestaat om anderen te helpen in noodsituaties. Laten we deze regel toepassen op een fictieve casus, om zo de werking ervan beter te kunnen begrijpen. Stel: je loopt in de buurt van een treinstation en je ziet een baby op de rails liggen. In de verste verte is geen trein te bekennen, en zonder enig gevaar voor eigen leven kan je de baby moeiteloos van de spoorweg halen. Heb je in deze situatie de juridische plicht om de baby te redden? In *Buch v. Amory Manufacturing Co.*, waaraan

deze fictieve casus is ontleend, luidt het antwoord ontkennend: ‘*If he does not [save the child], he may, perhaps, justly be styled a ruthless savage and a moral monster, but he is not liable in damages for the child’s injury*’.² Met andere woorden: als je de baby aan zijn lot overlaat, ben je misschien wel een ‘moreel monster’, maar juridisch gezien valt je niets te verwijten.

Binnen de laatste doctrine kent de *common law* misschien nóg wel een hardere regel. Wanneer je wél besluit om iemand te redden en wanneer je de reddingsactie niet deugdelijk verricht, kan je in rechte worden aangesproken voor een eventuele schadevergoeding.³ Kortom, volgens de algemene regels van de *common law* kan je maar beter geen actie ondernemen wanneer iemand zich in een noodsituatie bevindt.

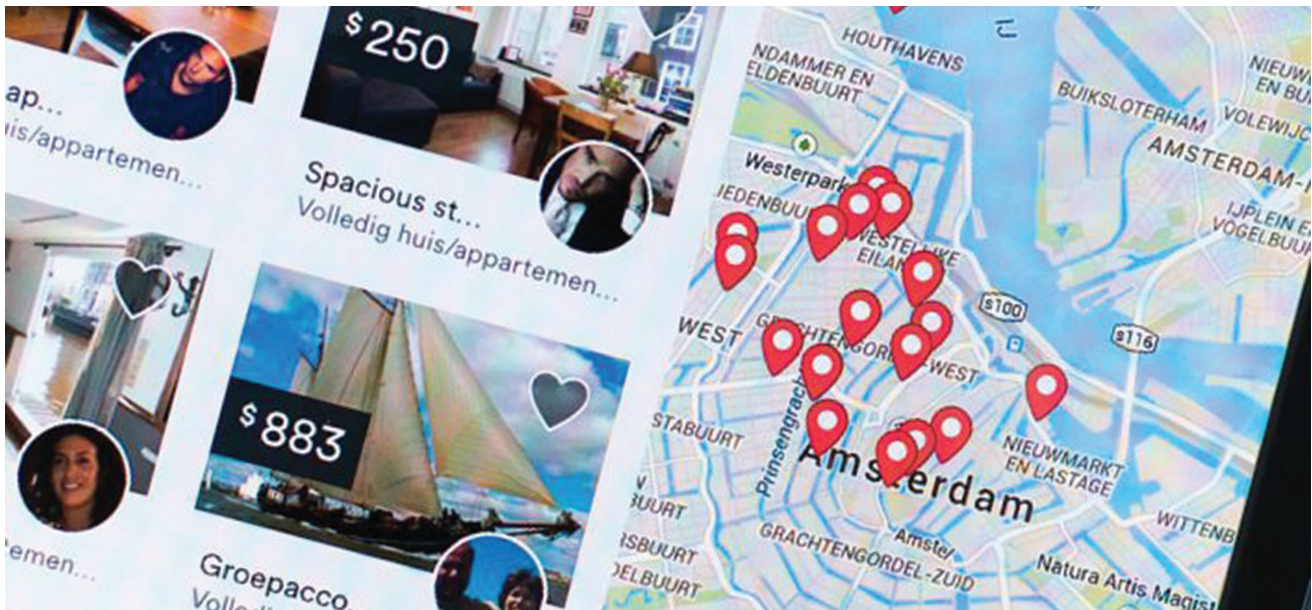
“Volgens de algemene regels van de *common law* kan je maar beter geen actie ondernemen wanneer iemand zich in een noodsituatie bevindt.”

Promoot de *common law* met deze regels nu ‘slecht’ recht? Ik betwijfel het. Een regel die men juridisch verplicht om anderen te redden, lijkt namelijk moeilijk te omlijnen. Bestaat er ook een juridische plicht om iemand te redden wanneer er gevaar voor eigen leven bestaat, hoe klein ook? En bovendien, tot hoever strekt de plicht anderen te redden? In een steeds kleinere wereld worden wij steeds vaker blootgesteld aan ‘leed’, maar hebben wij dan ook de plicht om dit leed te voorkomen? Hebben wij bijvoorbeeld bij iedere natuurramp de juridische plicht om geld te doneren, of om naar de rampplek ter plaatse te reizen om hulp te verlenen? En wat als je in een groep een noodsituatie ziet, op wie rust dan uiteindelijk de juridische plicht om actie te ondernemen: op iedereen, of op diegene die het meest capabel is om de reddingsactie te ondernemen? U ziet het, de juridische plicht om andere te helpen, is niet eenvoudig te omlijnen.

Moeten we de baby dan maar op het spoor laten liggen? Wellicht moeten juristen zich toch maar niet met deze vraag bezighouden. Morele en sociale normen doen hier al het werk. Wie wil in de maatschappij immers bekend staan als een ‘moreel monster’? **N**

1. O.W. Holmes Jr., *The Path of the Law*, 10 Harv. L. Rev. 460 (1897): ‘I think it desirable at once to point out and dispel a confusion between morality and law.’
2. *Buch v. Amory Manufacturing Co.*, 44 A. 809 (N.H. 1897).
3. *Zelenko v. Gimbel Bros.*, 287, N.Y.S. 134 (Sup. Ct. 1935).

De juridische implicaties van particuliere onderverhuur

Herinnert u zich nog de tijd dat het vinden een betaalbare doch leuke vakantieaccommodatie een ware zoektocht was? Met de komst van Airbnb en soortgelijke digitale platforms is de toeristische sector voorgoed veranderd. Tussen januari 2014 en januari 2015 steeg het aantal Airbnb-locaties in Nederland van 6000 naar 15.000.¹ In plaats van gebonden te zijn aan te dure hotels of vieze appartementen heeft de toerist nu de mogelijkheid om zijn vakantie door te brengen in het centraal gelegen huis van een particuliere local. Deze mogelijkheid kan zelfs een positieve uitwerking hebben op het toerisme en de economie van een stad.² Het lijkt al met al een win-winsituatie voor de stad, de vakantieganger en de huiseigenaar. Steeds meer steden nemen echter maatregelen om Airbnb aan banden te leggen.

Illegale onderverhuur

De opkomst van particuliere verhuur via platforms als Airbnb blijkt niet altijd toegestaan. Zo was er eerder dit jaar sprake van een zaak waarbij een Amsterdamse huiseigenaar één van zijn huurders voor de rechter daagde omdat hij de woning enkele jaren wist te verhuren aan toeristen. De rechtbank veroordeelde hem tot een boete van 7500 euro, vergoeding van de proceskosten en 10.000 euro ter vergoeding van de kosten die de huiseigenaar maakte voor het inhuren van een detective. Naast deze financiële maatregelen volgde een ontruiming.³ Hoewel de proportionaliteit van een dergelijke beslissing in twijfel kan worden getrokken, staat het voorop dat ons Burgerlijk

Wetboek onderverhuur in beginsel verbiedt.⁴ Zolang eigenaar en hoofdhuurder niet zijn overeengekomen van deze wettelijke bepaling af te wijken en geen sprake is van 'hoofdverblijf' in de zin van art. 7:244 BW, is verhuur via platforms als Airbnb al snel in strijd met de Nederlandse wet.

“Eerder dit jaar was er sprake van een zaak waarbij een Amsterdamse huiseigenaar één van zijn huurders voor de rechter daagde omdat hij de woning enkele jaren wist te verhuren aan toeristen.”

Wie nu denkt dat juridische problemen zich alleen kunnen voordoen bij huurders, heeft het mis. Ook bij huiseigenaren bestaat het risico op illegale onderverhuur. Hypotheekhouders kunnen in strijd met de hypotheekvoorwaarden van hun bank handelen, waarin veelal een beding is opgenomen dat onderverhuur verbiedt.⁵ Huiseigenaren die in een Vereniging van Eigenaren zitten dienen toestemming te verkrijgen. De kantonrechter achtte een weigering om toestemming te verlenen niet in strijd met de redelijkheid en billijkheid, nu appartementseigenaren dikwijls overlast ondervinden van toeristen.⁶ Wordt het onroerend goed in kwestie ondanks de weigering toch verhuurd, dan is een boete van de VvE of ontzegging tot de woonruimte niet ondenkbaar.⁷

Hoe Airbnb langzaamaan gereguleerd wordt

Liz van Ringelestijn

Maatregelen in Amsterdam

Amsterdam is de Nederlandse stad met de meeste Airbnb-locaties. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Amsterdam inmiddels de minder positieve kant van particuliere verhuur heeft ontdekt. Waar de gemeente in 2013 echter nog liet weten genoeg te hebben van illegale verhuur, lijkt zij inmiddels in te zien dat Airbnb ook een aanwinst kan zijn voor het toerisme. Particuliere verhuur wordt dan ook officieel toegelaten door het gemeentebestuur. Dronken toeristen, onveilige situaties en het eindeloze geraas van rolkoffertjes hebben echter wel tot maatregelen geleid. Ten eerste is vakantieverhuur alleen toegestaan door de hoofdbewoner die ook in die hoedanigheid staat ingeschreven in de Basisregistratie Personen (BRP). Daarnaast mag er slechts sprake zijn van zogenaamd ‘incidenteel verhuur’, hetgeen inhoudt dat de totale verhuur niet meer dan twee maanden mag bedragen. Indien de woning langer wordt verhuurd, onderzoekt de gemeente of sprake is van bedrijfsmatig verhuur. Ook moet toeristenbelasting en inkomstenbelasting afgedragen worden, is toestemming van de huiseigenaar of VvE vereist, moet de woning voldoen aan brandveiligheidseisen en mag slechts aan maximaal vier personen tegelijk worden verhuurd.⁸ Afgelopen zomer versterkte de gemeente haar toezicht op dit gebied. Zo hielden in juni, in het kader van het project *Toezicht Toeristenbelasting*, vijf teams toezichtacties in het centrum.⁹ Daarnaast is er een meldlijn in het leven geroepen voor buurtbewoners en sluit de gemeente soms zelfs complete panden.¹⁰ In Amsterdam lijkt dan ook een einde te zijn gekomen aan het tijdperk van zorgeloos geld verdienen en het omzeilen van de regels die gelden voor bedrijfsmatig verhuur.

“De vraag is of Airbnb en particuliere verhuurders echt zo slecht zijn voor deze steden. Zijn platforms als Airbnb niet ook een vorm van innovatie?”

Regulering of innovatie?

Het idee van regulering lijkt niet louter in Amsterdam te bestaan. In Barcelona heeft een vergunningloze particulier de keuze om een boete –die kan oplopen tot 90.000 euro– te betalen of 80% korting te krijgen in ruil voor het aanbieden van zijn huis als sociale huurwoning.¹¹ De Europese hotelbranche HOTREC stelt dat de regels die voor hotels gelden ook voor particulieren verhuurders zouden moeten gelden. HOTREC pleit voor een vergunningensysteem voor particuliere verhuur.

Volgens de branche levert particuliere verhuur oneerlijke concurrentie, veiligheidsrisico’s en een gebrek aan consumentenbescherming op.¹²

“Dronken toeristen, onveilige situaties en het eindeloze geraas van rolkoffertjes hebben echter wel tot maatregelen geleid.”

In de Verenigde Staten poogt men al langer *Airbnb* aan banden te leggen. In New York gelden zeer strikte regels voor online onderverhuur. De stad heeft zelfs een overeenkomst gesloten waarbij het inzicht krijgt in de data van *Airbnb*.¹³ Begin november hield San Francisco een referendum omtrent inperking van het platform. Het voorstel moest de particuliere verhuur beperken tot maximaal vijftien dagen per jaar en verhuurders verplichten tot een vierjaarlijkse opgave van inkomsten.¹⁴ Hoewel dit referendum positief uitpakte voor *Airbnb*, lijkt regulering van particuliere verhuur een hot topic in elke denkbare wereldstad.

De vraag is of *Airbnb* en particuliere verhuurders echt zo slecht zijn voor deze steden. Zijn platforms als *Airbnb* niet ook een vorm van innovatie? De inrichting van onze economie staat niet stil en de opkomst van de ‘deeleconomie’ is een geliefde trend. Men kan het onnodig dwarsbomen van particuliere verhuur niet rechtvaardigen. Vanzelfsprekend dienen veiligheidsrisico’s, illegale situaties en misbruik voorkomen te worden, maar dan wel op een wijze die innovatie respecteert. Amsterdam heeft reeds een goede stap in deze richting gezet. Het is te hopen dat de Europese wetgever in haar voetsporen treedt om een uniform en eerlijk beleid te creëren. **N**

1. Bas Blokker, *NRC Q*, ‘Uit huis gezet worden om Airbnb, dat hangt al dertig huurders boven het hoofd’, 22-7-15.

2. Zie ook het persbericht Amsterdam staat vakantieverhuur toe, 7 juni 2013, Gemeente.nu.

3. Blokker, *NRC Q*.

4. Art. 7:244 BW

5. Marieke ten Katen, *NRC Q*, ‘Verhuren via Airbnb? Hier moet je op letten’, 6-7-15.

6. ECLI:NL:RBNHO:2013:BZ3659

7. Ten Katen, *NRC Q*.

8. Zie Regels vakantieverhuur, www.amsterdam.nl

9. Zie Toezichtactie Toeristenbelasting in binnenstad, 18-6-15, www.amsterdam.nl.

10. Blokker, *NRC Q*.

11. *De Volkskrant*, ‘Burgermeester Barcelona bindt strijd aan met Airbnb’, 18-7-15.

12. *NOJ*, ‘Europese hotelbranche wil Airbnb’ en veel moeilijker maken’, 5-11-15.

13. David Streitfeld, *The New York Times*, ‘Airbnb Will Hand Over Host Data to New York’, 21-5-2-14.

14. Michael Persson, *de Volkskrant*, ‘Airbnb niet ingeperkt in San Francisco’, 4-11-15.

De tijd is slechts metafysica -

We bewegen steeds verder richting een “sciëntistische” samenleving. Het idee is dat wetenschap ons zal leiden tot alle waarheden waaronder eveneens de morele waarheid. Dit laatste komt onder andere tot uitdrukking in de manier waarop er heden ten dage over de strafdoelen van het recht wordt gedacht. We zouden onze kwade wraakgevoelens zijn overstegen en louter straffen met het oog op de samenleving. Dit betekent dat het strafrecht puur moet dienen als preventiemiddel. Aan de ene kant kent men speciale preventie, gericht op het individu dat geen tweede overtreding moet begaan. En aan de andere kant is er de generale preventie, de afschrikwekkende werking van straffen voor de samenleving als geheel.

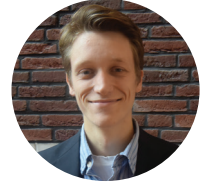
“Preventie op zichzelf is mensonwaardig en daarmee onrechtvaardig”

Bovenstaande klinkt allemaal mooi en aardig, maar het verhaal is er niet mee klaar. Ik ga hier een gedachte-experiment pomen welke ik ontleen aan de film “Minority Report” van Steven Spielberg. In deze sciencefiction is er een speciale politie-eenheid genaamd “Pre-Crime”. Deze afdeling maakt gebruik van precogs, dit zijn vreemde mensachtige wezens met een bijzondere gave. De precogs krijgen af en toe honderd procent foutloze visioenen uit de toekomst van mensen die een moord plegen. Pre-Crime maakt hier gebruik van door de toekomstige misdadigers op te sporen, preventief

te arresteren en in een permanente slaap te brengen. De toekomstige moordenaar hoeft zelf niet eens op de hoogte te zijn van het feit dat hij die moord zal begaan. De vraag die ik wil stellen: is het rechtvaardig om mensen louter preventief te straffen? Voor het gedachte-experiment is het natuurlijk irrelevant om te stellen dat de precogs beter gebruikt kunnen worden om alleen de moord te voorkomen.

Wanneer het strafrecht louter dient voor preventieve doeleinden, zou men de vraag bevestigend moeten beantwoorden. Een permanente slaap kun je ietwat overdreven vinden, maar een lichtere straf die eveneens strekt ter voorkoming van misdaden, zou rechtvaardig zijn. Toch betwijfel ik of de meesten het hiermee eens zullen zijn. Het voelt niet helemaal juist om een persoon verantwoordelijk te houden voor iets wat hij (nog) niet heeft gedaan en waar hij niet eens weet van heeft. Preventie op zichzelf is mensonwaardig en daarmee onrechtvaardig. Het individu wordt in deze gedachtegang behandeld als iets dat in het teken staat van de maatschappij. Echter, het individu moet er niet zijn voor de staat maar andersom. Ofwel, hoe Kant het zou formuleren: “handel zo dat jij het menszijn, zowel in eigen persoon als in de persoon van ieder ander altijd tegelijk als doel, nooit louter als middel gebruikt.”¹ Elk mens heeft zijn waardigheid en deze wordt van hem afgepakt wanneer hij vervalt tot een louter middel. De preventie is wellicht nuttig maar het is

Een pleidooi voor vergelding

Patrick Birken

een immorele manier van denken. Het behandelen van de ander als middel is een ontkenning van de menselijke relatie die je met hem aangaat.

“Dit stuk is geen pleidooi tegen preventie maar voor het behoud van de menselijkheid in het recht.”

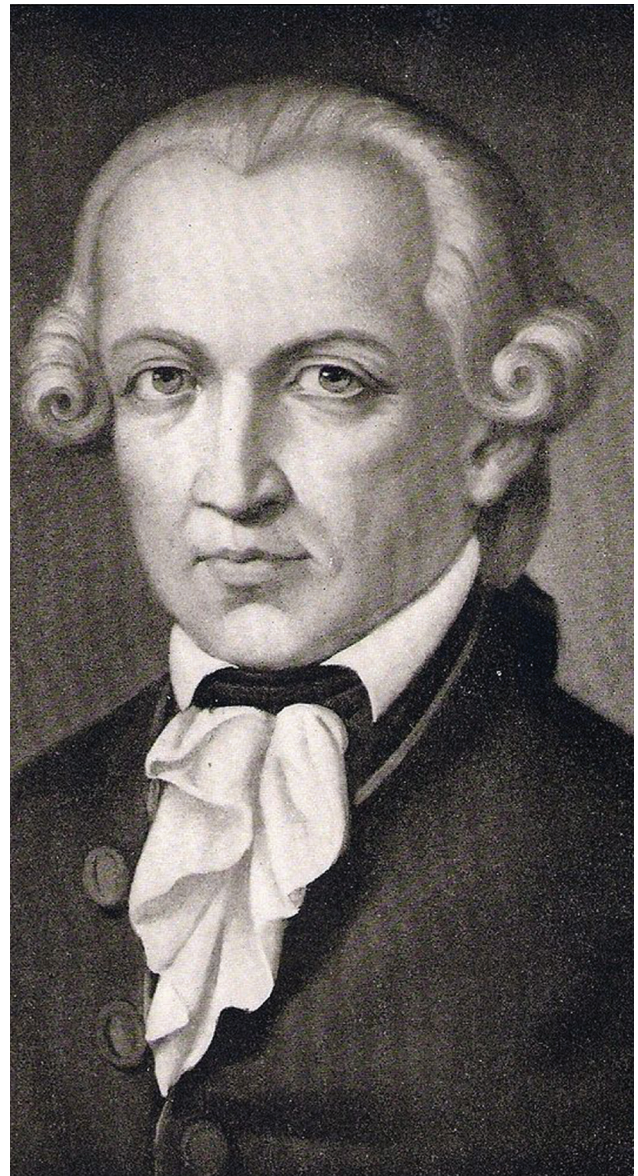
De vergelding aan de andere kant hangt samen met het idee om te straffen omwille van de persoon. Het is iets dat eigen is aan het menselijke samenleven. Ik ben niet louter uit op een normatief pleidooi voor de vergelding, er is nog een veel meer basaal element. Vergelding is niet iets dat we alleen moeten willen, het is er altijd geweest en is moeilijk weg te denken. Wanneer iemand je iets onrechtmatigs of immoreels heeft aangedaan, komt jouw wil om te straffen in eerste instantie uit een gevoel van boosheid, je zoekt vergelding. Wanneer we teruggaan naar het gedachte-experiment en de moord is nog niet gepleegd, is het moeilijk om voor te stellen dat we echt boos zijn op de toekomstige misdadiger. Althans, het voorgaande gaat op wanneer hij er geen weet van heeft dat hij het gaat doen. De persoon die hij voor de moord is, is even onwetend en onschuldig als ieder ander. Immers, het visioen van de precogs had evengoed over jou kunnen gaan. Een tegenwerping kan zijn dat de waarneming over de werking van de wereld niet betekent dat het ook is hoe de wereld behoort te zijn. Echter, de moraliteit moet wel verwant zijn aan de werkelijkheid, anders is hij onbereikbaar en zinloos. Onze ervaring maakt uit wie wij zijn, het doet ons verschillen van levenloze objecten. Sterker nog, het bepaalt het doel ieder voor zich stelt in het leven. Buiten onze ervaring bestaat er geen moraliteit. Een objectieve wetenschappelijke beschrijving van de werking der dingen valt hier buiten en kan geen leidraad zijn voor ethiek en recht.

“De moraliteit moet wel verwant zijn aan de werkelijkheid, anders is hij zinloos.”

Dit stuk is geen pleidooi tegen preventie maar voor het behoud van de menselijkheid in het recht. Wetenschap kan bijdragen aan het recht, het is een hulpmiddel om te ontdekken hoe we bij de doelen kunnen komen die we voor onszelf stellen. Echter, ethiek en recht zijn meer dan dit. Ze zijn van groots belang voor de manier waarop we met elkaar omgaan en, meer basaal, hoe we elkaar

zien. Vergelding in het strafrecht blijft nodig aangezien het ziet op de persoon voor de rechtbank zoals hij moet worden behandeld, een persoon. Dit is iets van waarde, niet een waarde vóór iets maar op zichzelf. **N**

1. Immanuel Kant, *Kritik der Praktischen Vernunft*, Oldenbourg Akademieverlag 2011 (1788), par. 7.

De Kip van Morgen

Welke kip eet jij? Plofkip, scharrelkip, Hollandse kip, 1-ster kip, je kunt het zo gek nog niet bedenken en de consument heeft er de keuze uit. In 2013 sloten het productschap Pluimvee, Vlees en Eieren met de koepelorganisatie van supermarkten (CBL) een akkoord over een duurzame kip: 'de Kip van Morgen'. Dit akkoord werd gesloten onder druk van actiegroepen als Wakker Dier. De afspraak behelst de condities waaronder de pluimveesector zal opereren en de verplichting van supermarkten om alleen kippenvlees te verkopen dat (minimaal) onder deze condities is voortgebracht. Het plan was om alle 'plofkip' in de supermarkten te vervangen voor 'de Kip van Morgen' voor 2020.

Een dergelijke afspraak tussen supermarkten raakt het mededingingsrecht. Het mededingingsrecht reguleert het gedrag van bedrijven op de markt. Een eerlijke, vrije markt en marktwerking staan centraal in dit rechtsgebied. Een van de vier pijlers van het mededingingsrecht houdt in dat het gedrag van bedrijven onderling wordt gereguleerd in het kader van consumentenbenadeling.¹ Uit het oogpunt van consumentenbescherming mogen ondernemingen bijvoorbeeld geen kartel met elkaar vormen. Een afspraak tussen supermarkten zoals hierboven aangehaald is alleen toegestaan als de consument daar beter van wordt. De vraag die in casus werd gesteld was of de afspraak 'de Kip van Morgen' een verkapt kartel is of iets wat beter is voor de samenleving?

De mastercommissie van JFV Grotius organiseert dit jaar inhoudelijke courses, zogeheten 'Talent Courses' waarin aan de hand van een lezing en een praktijkbezoek een onderwerp van meerdere kanten wordt belicht. De eerste Talent Course, georganiseerd door de mastercommissie van JFV Grotius, stond in het teken van het mededingingsrecht en de zaak 'De Kip van Morgen'

De Talent Course van 28 oktober begon met een lezing van professor Ottervanger, hoogleraar European Law en Competition Law aan de Universiteit Leiden en advocaat-partner bij Allen & Overy. Hij gaf ons meer inzicht in wat het mededingingsrecht inhoudt en schotelde kwestie betreffende 'de Kip van Morgen' voor. Na deze lezing reisden we met de groep naar het mooie Den Haag. Daar hebben we genoten van een heerlijke lunch op het Plein – waar de meesten van ons een broodje kip toch vermeden. Om 14:00 uur werden we verwacht bij de ACM (Autoriteit Consument en Markt). Ook hier werd het discussiepunt rondom 'de Kip van Morgen' uitgebreid besproken en gaven zij meer inzicht in hoe zij de bovenstaande vraag hebben beantwoord en wat hun motivatie hierachter was. De ACM heeft namelijk onderzocht of de afspraken van 'de Kip van Morgen' in aanmerking komen voor een uitzonderingsmogelijkheid op het kartelverbod van de mededingingswet. Hiervoor heeft de ACM een onderzoek gedaan naar de economische effecten van 'de Kip van Morgen' en onder andere een zogenaamd "willingness to pay" onderzoek uitgevoerd naar de waardering van consumenten van dierenwelzijnsmaatregelen die voor 'de Kip van Morgen' worden genomen. De ACM komt tot de conclusie dat 'de Kip van Morgen' hier niet voor in aanmerking komt.²

Door de afspraken voor 'de Kip van Morgen' heeft een kip onder andere iets meer ruimte, iets meer strooisel op de stalvloer en leeft de kip een aantal dagen langer. Daarnaast worden enkele milieumaatregelen genomen. Eén van de voorwaarden om in aanmerking te komen voor een uitzondering op het kartelverbod is dat de voordelen voor de consument groter zijn dan de nadelen zoals het beperken van de keuzes voor consumenten en een hogere kostprijs. De ACM heeft gekeken hoe deze maatregelen door de consument worden gewaardeerd.

Eigenschap	Reguliere kip	Kip van Morgen
Levensduur van de kip	40 dagen	45 dagen
Bewegingsruimte van de kip	21 kippen per m ²	19 kippen per m ²
Afleidingsmateriaal	Geen	Graan en/of stobalen
Lichtschema	Minimaal 4 uur aaneengesloten donker	Minimaal 6 uur aaneengesloten donker

De Vereniging JFV Grotius

Linde Merkus

Uit dat onderzoek blijkt dat de consument voor dierenwelzijns- en milieumaatregelen wel wil betalen, maar niet voor de beperkte verbeteringen van 'de Kip van Morgen'. Per saldo levert die de consument te weinig voordeel op. Ten gevolge van deze conclusie heeft de ACM eerder dit jaar geoordeeld dat de afspraak 'De Kip van Morgen' in strijd is met het mededingingsrecht.

'De Kip van Morgen' belooft veel goeds. Maar in feite gaat de Kip er maar een beetje op vooruit, terwijl de consument er juist op achteruit gaat. Allereerst worden de keuzemogelijkheden van de consument beperkt. Ten tweede wordt de kip in de supermarkt een stuk duurder, terwijl er geen grote voordelen tegenover staan. Al met al kan worden gesteld dat de Kip van Morgen een interessante casus heeft opgeleverd voor de deelnemers aan deze Talent Course. Ben je er de volgende keer ook bij? **N**

1. De tweede pijler richt zich op het gedrag van een bedrijf, waarbij een te grote marktmacht van een onderneming voorkomen moet worden. De derde pijler controleert fusies en overnames, ter voorkoming van een te grote marktmacht na een fusie. De vierde pijler houdt staatsteun in.

2. <https://www.acm.nl/nl/publicaties/publicatie/13759/Onderzoek-ACM-naar-de-economische-effecten-van-de-Kip-van-Morgen/>

JFV Grotius is de studievereniging voor elke rechtenstudent aan de universiteit Leiden. Dus ook voor jou! Naast de korting op studieboeken die we jou bieden, organiseren we ook een hoop leuke activiteiten. Er zijn maar liefst zestien commissies die gedurende het hele jaar vele activiteiten organiseren voor onze leden. We organiseren studieverbreedende activiteiten, zoals borrels, feestjes en reizen, maar ook studieverdiepende activiteiten. Denk hierbij aan lezingen, kantoorbezoeken, symposia en het jaarlijkse congres van JFV Grotius. Dit congres vindt 4 december 2015 plaats met als onderwerp 'De doorwerking van de Europese wetgeving in de Nederlandse rechtsorde'. Hier is door de Congrescommissie voor meer dan een jaar een hoop organisatietalent op losgelaten en zal dan ook geheid een succes worden met interessante sprekers en moverende lezingen.

Een lidmaatschap bij JFV Grotius levert ontzettend veel op voor studenten, zowel op sociaal vlak als op studiereleerde vlakken. Ons doel is dan ook om een zo breed mogelijke aanvulling te bieden op de studie van alle rechtenstudenten in Leiden.

We zouden jou ook graag bij onze activiteiten zien, elke rechtenstudent aan de faculteit is welkom! Dus twijfel niet, kom gezellig een keer mee borrelen of geef je op voor een van onze activiteiten. Houd voor meer informatie over onze activiteiten goed onze Facebook en de website in de gaten en tot snel! Mocht je vragen hebben, stel ze gerust. Wij zijn altijd fervent deze te beantwoorden. Je kunt ons bellen en mailen, maar we vinden het ook erg gezellig als je langs komt tijdens ons spreekuur op de bestuurskamer. Het spreekuur vindt dinsdag tot en met vrijdag plaats van 10:00 tot 12:00 in A.043. Dit is de kamer direct naast het juridisch café.

Ben jij rechtenstudent en denk je
na over je toekomst?
Zoek je naar mogelijkheden om je CV
uit te breiden en wil je op de hoogte
worden gehouden van masterclasses, stages,
(sollicitatie)trainingen en meer?

Schrijf je dan nu gratis in op
www.youngtalentgroup.nl

youngtalentgroup

jv GROTIUS

Faculteitszaken

Liberté, Egalité et Fraternité

Birgül Açıksöz

Birgül Açıksöz is dit studiejaar ('15-'16) de assessor (student-lid) van het faculteitsbestuur van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Zij behartigt de belangen van de studenten binnen het faculteitsbestuur op het gebied van onderwijs, organisatie en onderzoek.

**Adres: Steenschuur 25, kamer B.4.38,
2311 ES Leiden**

Telefoon: 071 527 7621

E-mail: assessor@law.leidenuniv.nl

Spreekuur op woensdag van 09.00 tot 10.00 uur

Op vrijdagavond 13 november is Frankrijk opgeschrikt met terroristische aanvallen op verscheidene plekken in Parijs. Begin januari was dezelfde wijk in Parijs onderwerp van terreur en bloedvergieten. In beide gevallen werd al snel bekend dat IS de terreuractie had geclaimd. Wederom laaien dezelfde discussies en wederom worden extra scherpe maatregelen getroffen, zowel tegen eventuele andere terreuracties als tegen boze burgers die wraak willen nemen door vluchtelingencentra aan te vallen, of moskeeën in brand te steken zoals het op de bewuste vrijdagavond geschiedde. Terreuracties brengen veel reacties teweeg van politici en van burgers. Veel geluiden zijn gehoord maar welke zijn bevorderlijk voor de sociale cohesie?

Alvorens op deze vraag in te gaan, lijkt het mij verstandig aandacht te besteden aan de etymologie van het woord 'terrorisme'. Terrorisme komt van het Engelse woord 'terror' en stamt af van het Latijnse woord *Terrere* dat neerkomt op begrippen als 'angst' en 'schrik aanjagen'. Dit begrip vindt haar oorsprong in de paniek- en noodsituatie die 105 v. Ch. in Rome heerste. De Romeinen waren angstig over de komst van de stam Cimabri die moordend en rovend over streken trok. Een ander tijdperk waar het begrip wederom een grote rol speelde is het tijdperk van de Franse revolutie. Tijdens het regime van Robespierre werd de Franse regering '*le gouvernement de terreur*' genoemd wegens de harde repressies jegens opstandelingen die tegen de regering rebelleerden. Het begrip 'terreur' oftewel 'terrorisme' is, zoals blijkt, evolutief en kent verscheidene manifestaties bij verschillende politieke situaties. Het onveranderlijke aspect van terreur is het doel: angst aanjagen.

De aanslagen in Parijs hebben ongetwijfeld hetzelfde doel. Hoe reageert de maatschappij waar wij in leven op deze barbaarse acties? Met de huidige vluchtelingencrisis

pleitten sommigen uit angst voor dergelijke terreuracties voor de sluiting van de grenzen. Europese regeringen reageren op de aanslagen door de grenzen daadwerkelijk dicht te gooien. Boze burgers doen een poging om op dezelfde vrijdagavond een moskee in Roosendaal in brand te steken. Andere mensen protesteren tegen de grote ophef die men bij Parijs toont en niet bij de IS-aanslagen in Beiroet (of elders). Terrorisme-experts benadrukken de rol van de media en raden af krantenkoppen zoals 'Het is oorlog!' te gebruiken. De Nederlandse Contactorgaan Moslims en Overheid veroordeelt de aanslagen en legt bloemen bij de Franse ambassade in Den Haag.

In mijn optiek is dat laatste één van de belangrijkste reacties op dergelijke bloedige, polariserende en angst zaaiende barbaarse acties. Alle pragmatische beleidsreacties daargelaten, denk ik dat dit het beste initiatief is om het doel van terreur te dwarsbomen. De terreur die zichzelf de vertegenwoordiger van een religie noemt en daarmee niet alleen de Parijse concertgangers gijzelt, maar figuurlijk ook alle volgers van de islam. Het uitspreken van de behoefte van veel mensen om van islamitische medelanders te horen dat ze afstand nemen van de aanslagen, kan weliswaar verkeerd geïnterpreteerd worden. Dit is niet een roep om je te verontschuldigen als moslim, maar een roep om geruststelling die als het ware als volgt luidt: "Beste landgenoot, ik ken je niet want we bevinden ons (helaas) niet in dezelfde sociale leef- en werkomgeving. Ik herken slechts je religieuze identiteit. Vertel mij alsjeblieft dat er geen parallel getrokken kan worden van jou naar de moordlustige bijen die zeggen jouw geloof te vertegenwoordigen".

“Het onveranderlijke aspect van terreur is het doel: angst aanjagen.”

Elke verzoenende reactie van wie het ook komt, is een emmer water op het vuur. Elke vijandige blik, van welke kant het ook mag komen, is olie op het terroristische vuur. Immens belangrijk is dat verschillende bevolkingsgroepen toenadering zoeken tot elkaar. De multiculturele samenleving is gedoemd tot mislukking. Schakel zonder tijdverlies over tot een interculturele samenleving, waar andersdenkenden niet alleen naast elkaar leven maar vooral mét elkaar. **N**

Column

Wat is de verhouding tussen recht en moraal? Om te beginnen is het recht in de kern een afspiegeling van de moraal. Ons contractrecht is gebaseerd op de morele norm dat de contractant in principe gehouden is zijn overeenkomsten na te komen: *pacta sunt servanda*. Er zijn uitzonderingen, maar die zijn er omdat het soms niet moreel juist lijkt iemand aan zijn contractuele verplichtingen te houden. Ons goederenrecht is gebaseerd op de overtuiging dat met privé-eigendom moreel niets mis is. Zou men met Proudhon evenwel eigendom definiëren als diefstal, dan resulteert een geheel ander goederenrecht, waarin nog wel de begrippen houderschap en bezit gelding kunnen hebben, maar eigendom niet meer. Ons staatsrecht gaat uit het morele ideaal van de democratie. Tweehonderd jaar geleden, toen het Koninkrijk ontstond, ging ons staatsrecht uit van het morele ideaal van de monarchie. Dat geweld, bedreiging, fraude, diefstal en wat dies meer zij naar de regels van het strafrecht verboden zijn, komt omdat we die handelingen zien als moreel verwerpelijk. En zo voorts. Wanneer morele opvattingen veranderen, verandert ook het recht noodzakelijkerwijs. En die morele opvattingen zijn in de afgelopen vijftig jaar in een aantal opzichten fundamenteel veranderd, waardoor ook ons recht fundamenteel is veranderd. Het allerzichtbaarst is dit misschien nog wel in het personen- en familierecht, dat in weinig meer lijkt op dat van een halve eeuw geleden.

“Dat geweld, bedreiging, fraude, diefstal en wat dies meer zij naar de regels van het strafrecht verboden zijn, komt omdat we die handelingen zien als moreel verwerpelijk. En zo voorts.”

Hiermee is de kwestie van de verhouding tussen recht en moraal echter nog lang niet afgegraasd. Een vriend van mijn vader, inmiddels in de tachtig, vertelde me ooit dat hij als jong projectontwikkelaar in de jaren vijftig nog had meegemaakt dat enorme bouwprojecten, honderden huizen omvattend, werden begonnen en afgerond op grond van een flinterdun contract. Als er fouten werden gemaakt, of er onenigheid was werd in goede harmonie mondeling een oplossing gevonden, waar iedereen mee kon leven. Advocaten kwamen er normaal gesproken niet aan te pas. Dertig jaar later, zo vertelde de man, was de bouwwereld volkomen veranderd. De contracten hadden monsterlijke proporties gekregen en alle betrokkenen lieten zich ondersteunen door een hele batterij advocaten.

Wat is hier gebeurd? Dat zou men heel wel kunnen beschrijven als een afname van moraal en een toename van recht. Een toename van recht die veroorzaakt is door de afname van moraal. Zo gezien is de verhouding van recht en moraal er dus niet een van bovenbouw en onderbouw, maar van communicerende vaten. In casu: hoe meer moraal, des te minder recht. En hoe minder moraal, des te meer recht.

“Hoe meer moraal, des te minder recht. En hoe minder moraal, des te meer recht.”

Hoe zit dat? Waarom kon in de jaren vijftig van de vorige eeuw bij grote bouwprojecten nog worden volstaan met een weinig om het lijf hebbend contract? En waarom kwamen er niet of nauwelijks advocaten aan te pas? Om te beginnen kon men elkaar kennelijk vertrouwen. Met andere woorden: alle betrokkenen waren doorgaans betrouwbaar. Bovendien was kennelijk niemand geheel en al georiënteerd op zijn eigen voordeel, zonder om te kijken naar de andere betrokkenen. Daarom hoefde een contract niet helemaal ‘dichtgetimmerd’ te worden. Men leefde bij een onuitgesproken regel van geven en nemen, van de gulden middenweg, van rekening houden met een ieders belangen. Men zou dat billijkheid kunnen noemen, of ook wel matigheid, in de zin van de juiste maat weten te vinden. En als er dan toch eens sprake was van onenigheid, praatte men het uit en kwam onderling tot een vergelijk waarmee iedereen kon leven. Een advocaat, laat staan een batterij advocaten erbij halen, was ondenkbaar. Dat deed je niet. Dat was onbehoorlijk. Men was dus compromisbereid en speelde conflicten niet hoog op. Zakelijkheid was belangrijk, maar menselijkheid en vriendschappelijkheid minstens even zo.

“Een advocaat, laat staan een batterij advocaten erbij halen, was ondenkbaar. Dat deed je niet. Dat was onbehoorlijk.”

Al die morele waarden zijn voltooid verleden tijd in de bouw. Nu geldt het adagium ‘The only business of business is business’. Iedereen gaat voor de maximalisatie van zijn eigen winst. De messen zijn van te voren al geslepen. Fouten van een ander worden niet door de vingers gezien. Extra kosten worden als het even kan afgewenteld op hen. Vertrouwen is veranderd in wantrouwen, compromisbereidheid in vechtlust. Advocaten zijn inmiddels heel gewone verschijnselen

geworden in de bouw: zonder hen kan er niet meer worden gewerkt. Geen wonder dus dat de contracten monsterlijke proporties hebben gekregen.

De ontwikkeling in de bouw is natuurlijk maar een voorbeeld. Wat zich daar heeft voorgedaan, heeft zich elders in de maatschappij -enkele uitzonderingen daargelaten- net zo goed voorgedaan. Steeds minder moraal, steeds meer recht.

Zijn recht en moraal ook communicerende vaten in de omgekeerde zin? Kan men ook stellen dat minder recht leidt tot meer moraal? En meer recht tot minder moraal? (Hierboven namen we de moraal als oorzaak en het recht als gevolg, nu het recht als oorzaak en de moraal als gevolg.) Buitengewoon spannende en hoogst actuele vragen.

Een voorbeeld: wat gebeurt er als de staat (recht) terugtreedt, bijvoorbeeld in de zorg? Betekent dit dat de mensen die onvoldoende koopkracht hebben om via de markt voor zichzelf te zorgen, het in het vervolg zonder zorg moeten stellen? Of zal hun familie zich weer meer om hen gaan bekommeren (moraal), nu de staat het niet meer doet? Met andere woorden: zal de moraal het weer van het recht overnemen? Ik hoop en verwacht van wel. Hoe minder recht, des te meer moraal.

“Zal de moraal het weer van het recht overnemen? Ik hoop en verwacht van wel. Hoe minder recht, des te meer moraal.”

En als het recht zich nu steeds verder uitbreidt? Als er sprake is van een steeds verdergaande juridificering van de samenleving? Heeft dat een afkalving van de moraal tot gevolg? Kan men zeggen: hoe meer recht, des te minder moraal? Daarvan lijkt inderdaad, in ieder geval tot op zekere hoogte, sprake te zijn. Als de staat (rechts) taken op zich neemt, voelen veel mensen zich van hun verplichting ontheven. De zorg is daarvan een uitstekend voorbeeld. Meer in het algemeen geldt: als het recht het mentale oriëntatiepunt wordt, verdwijnen morele waarden als oriëntatiepunten meer en meer uit beeld. Dat wordt een manier van denken en doen, die eenvoudigweg niet meer gebruikt wordt. Denk maar aan de ontwikkeling in de bouw. Hoe juridischer mensen gingen denken en opereren, des te minder kwamen de morele waarden die vanouds golden nog in beeld. Juridificering brengt dus inderdaad de-moralisatie met zich mee.

De verhouding tussen recht en moraal is er een van bovenbouw en onderbouw. Ze is er ook een van communicerende vaten. Is er nog een derde manier om de verhouding tussen recht en moraal te bezien? Me dunkt van wel. Al in de Oudheid hebben verscheidene schrijvers erop gewezen dat recht en moraal op elkaar aangewezen zijn en niet zonder elkaar kunnen.

“Als men er echt niet meer uitkomt, moet het recht er zijn om op terug te vallen, anders resteert alleen geweld en het recht van de sterkste.”

De moraal heeft het recht nodig als ultimum remedium, als laatste stok achter de deur. Als men er echt niet meer uitkomt, moet het recht er zijn om op terug te vallen, anders resteert alleen geweld en het recht van de sterkste. Zonder zo'n stok achter de deur kan de moraal gemakkelijk tandeloos en zwak worden. Velen zullen haar geboden dan in de wind slaan. Voorbeeld: men zal zich sneller aan de uitspraak van een mediator of arbitragecommissie houden als schending automatisch een proces tot gevolg heeft.

Omgekeerd geldt ook: het recht is zonder moraal zinledig. *Leges sine moribus vanae* (Horatius). Het recht heeft moraal nodig om effectief te zijn. Als het recht niet gedragen wordt door morele overtuigingen die dezelfde richting uitwijzen, zal een ieder zijn best doen het te ontlopen. Daardoor wordt het al snel een dode letter. Of het wordt ervaren als onrecht in plaats van als recht. Voorbeelden: de Amerikaanse 'drooglegging' en het verbod op softdrugs. Wie van mening is dat alcohol en drugs verboden dienen te zijn, zal eerst een heleboel mensen van zijn morele gelijk moeten overtuigen. Alleen juridisch de strijd te winnen is niet voldoende.

Wat is de algemene conclusie, die uit het bovenstaande kan worden getrokken? Ik zou zeggen dat recht en moraal, op verschillende manieren, zo nauw op elkaar zijn betrokken, dat de studie het recht zonder de studie van de moraal en andersom weinig zin heeft. Deze fenomenen zijn alleen in onderlinge samenhang te begrijpen. Hoe vreemd is het dan te moeten constateren dat moraalfilosofen (ethici) doorgaans niets van het recht afweten en rechtsgeleerden doorgaans niet betrappt kunnen worden op belangstelling voor en kennis van de moraal. **N**

MEER INHOUD EN MEER NOVUM
VIND JE OP ONZE WEBSITE
WWW.NOVUMMAGAZINE.NL

NOVUM

MAGAZINE DER
JURIDISCHE FACULTEIT
UNIVERSITEIT LEIDEN
JAARGANG 37
NUMMER 2

novummagazine.nl

De morele armoede van de juridische plicht

Over de juridische plicht als ondergrens van de moraliteit, en de onverwelkomende houding van Nederland jegens vluchtelingen.

Strafbaarstelling op basis van verwacht gedrag, een ondermijning van

Over het plan van Penn
vraag of een pur
statistie
va

OOK IN DEZE NOVUM:

Schokkend Groningen: Het recht op leven is niet afkoopbaar. Toch...?

Annotatie: Schrems v. Data Protection Commissioner - Het einde van een tijdperk of een Pyrrus-overwinning?

Habré met haken en ogen - De veroordeling van een dictator, een lange weg voor Afrika

Filmrecensie Mad Max: Fury Road

Opinie: De wankel Wav-boete

Column Andreas Kinninging: Wat is gevaarlijker: Mein Kampf of de televisie?

Advocaat van de duivel
Maurits Helmich v. Paul Cliteur

En meer...

Universiteit Leiden

Makkelijk op de hoogte blijven?
Like ons op Facebook
facebook.com/novummagazine.nl